

**ORTA ASYA VE HORASAN'DA ABBASİ İHTİLÂLİ:
VERGİ, İHTİDA VE DİNİ GRUPLARIN İHTİLÂLİN
BAŞLAMASINDAKİ ROLÜ HAKKINDA ANALİTİK BİR
İNCELEME***

Roberto Marin GUZMAN
Çev.: Doç.Dr. Mustafa DEMİRCİ
Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

GİRİŞ

İslam imparatorluğunun Emevî yönetimi (661-750), değişik dinî, sosyal, siyasî ve etnik gruplar arasında ciddi şikayetler oluşturdu. Emevîlerin iktidar üzerindeki tekeli, diğer grupların idari yapıdaki önemini inkar etti, imtiyaz ve menfaatlerin paylaşımından dışladı.

Emevîler, değişik dinî gruplar tarafından İslam'a bağlılıklarının zayıflığı ile suçlandı. Şiiiler, Hâricîler, Kaderiyye, özellikle onların Müslüman toplumu dine saygısız bir tarzda yönettikleri eleştirisinde bulundular. Bu gruplar Emevîleri gaspçı olarak görerek isyan ettiler. Bu toplulukların her biri meşru bir özel tasarımlar ve fikir geliştirdiler ve bütün Müslümanları, kafir(!) Emevîlere karşı isyana çağırdılar.

Bu ilk İslam hanedanının, siyasî-dinî şikâyetlerin dışında aynı zamanda mevalilere- ki onlar İslam'ı yeni kabul eden Arap olmayan Müslümanlardır- karşı uyguladıkları ayrımcılık, mevalilerle ilgili ciddi problemleri kışkırttı. Abbâsîler de bu unsurlardan büyük avantajlar sağladı ve durumu kendi lehlerine çevirdiler. Yeni bir ideoloji ve oldukça iyi bir idare ve başarılı bir propaganda süresince, Abbâsîler bütün bu anti-Ümeyyeci duyguları, yönetici hanedana karşı büyük bir grup içinde yönlendirmeyi ve birleştirmeyi başardılar.

Bu araştırmanın amacı, Emevîlerin 90 yıllık hâkimiyetleri boyunca, değişik

---

* Bu makale yazarın şu makalesinden tercüme edilmiştir: Roberto Marin Guzman, "The' Abbâsîd Revolution in Central Asia and Horasan: An Analytical Study of the Role of Taxation, Conversion, and Religious Groups in Its Genesis ", Islamic Studies ,(1994) 33 s.228-25 ;

gruplar arasında oluşturdukları sosyal, etnik ve dinî şikayetleri analiz etmektir. Politik sebeplerin yanında, Abbâsîleri destekleyen ve en sonunda Abbâsî ihtilâline popüler bir temel sağlayan değişik fonksiyonlara daha açık bir anlam kazandırmak için sosyal, dinî ve etnik motivasyonları incelemek faydalıdır. Askerî ihtilâl Horasan'da başladı ve Ebû Müslim el-Horasanî tarafından yönetildi. Burası Orta Asya'yı ve oranın yönetimini de içine alan İslam ülkesinin geniş bir eyaletiydi. Bu çalışmada Horasan terimi bu geniş idari ünite için kullanılacaktır.

ABBÂSİ İHTİLÂLİNİN KÖKENLERİ HAKKINDA KAYNAKLAR ÜZERİNE BAZI NOTLAR

İlk Arapça Kaynaklar:

Abbâsî ihtilâlinin kökenlerinin analizi için incelenmesi gereken pek çok Arapça kaynak vardır. Bu çalışmalar: Kronikler, genel tarih kitapları (Tarih), biyografi, biyografi derlemeleri, Kur'an ve Hadis çalışmaları, hilafet tarihleri, mezhep ve fırka kitapları (Milel, Fırak ve Nihal), vergi üzerine yazılmış kitaplar (Kitabu'l-Harâc), İslam fetihleri (Futuhu'l-Buldan), İmparatorluğun yönetim tarihi (el-İşraf), Coğrafya kitapları, Müslüman seyyahların hatıratları (Rihle), edebiyat eserleri (Adab), neseple ilgili kitaplar vs. gibi değişik edebi türlerdir. Taberî, İbnü'l-Esîr, Belâzurî, İbn Kuteybe, İbn Abdi'l-Hakem, Mes'udî, Mâverdî, Hemedânî, İbn Haldun, İbn Rusteh, İbn Hurdazbih, İbn Hişâm, İbn Hallikân, Câhız, Bağdâdî, Suyutî, Makrizî ve diğerlerinin görüşleri bu çalışmada analiz edilecektir.

Ancak Arapça kaynaklar ele alınırken pek çok problemle karşılaşılır. Bu bakımdan öncelikle Arapça kaynakların güvenilirlik sorununa dikkat çekilmelidir. Bazı kaynaklar belli bir kesinlik ve güvenilirlik içindedirler ve diğer ilk kaynaklar tarafından da desteklenmektedir. Bu ilk kaynaklar başlıca isnat zincirine sahiptirler ki, bu modern bir tarihçi için pek çok şüpheyi içinde barındırır. Emevîler ve Abbâsî ihtilâli hakkında mevcut Arapça kaynakların Abbâsîler döneminde yazıldığı dikkate alındığında, bu çalışmaların bazılarının çok taraflı ve önyargılı olacağından, değişik konulardaki güvenilirliğinden şüphelenmek mümkündür. Ayrıca bazı konularda, hadislerin rivayeti bütünüyle güvenilir değildir. Çünkü onların bazıları Sünniler için değil, sadece Şii Müslümanlar için geçerlidir.

Kroniklerin bazıları ise olaylardan bir kaç yıl sonra yazılmıştır. Açıkça bu tarihçiler, tarihini yazdıkları olayların bizzat tanığı değildirler. Bu gerçeğe rağmen yazdıkları şeyler, ilk tanıklar ve diğer kaynaklar tarafından desteklenmektedir. Burada şüphesiz tanıklar birçok durumda gayet iyi durumdadırlar ve gerçeğe oldukça yakındırlar. Elbette bu durum, tanıkların daima gördükleri şeyleri olduğu gibi yazdıkları anlamına gelmez. Çoğu zaman onlar eserlerini hükümdarlara, komutanlara ve yöneticilere yazıyorlar ve bir çok görünür sebepten dolayı, sık sık emirlerinin gücünü ve kahramanlığını, ordularının büyüklüğünü ve fetih ganimetlerini abartmışlardır. Bilimsel tarih araştırmalarının kurucusu olan ünlü Müslüman tarihçi İbn Haldun (1332-1406), bir çok tarihçi tarafından aktarılan

asker sayıları ve hazineye dair bilgilere, dikkatli ve eleştirel yaklaşılmasını tavsiye eder.

Kroniklerle ilgili bir başka problem de şudur; kroniklerin çoğu başlıca politik olaylar üzerine yoğunlaşmaktadır. Gündelik hayat, ekonomi, coğrafya ve diğer konularda oldukça az bilgi sunulur. Bundan dolayı, incelenen dönemin daha kapsamlı anlaşılmasını sağlamak için değişik konulardaki farklı kaynaklara başvurmak kaçınılmazdır.

Bir başka zorluk ise; Arapça kaynaklar aynı olayla ilgili olarak farklı açıklamalara ve anlatılara sahiptir. Savaşın tasviri ile ilgili veya bir ihtilâlin kişiden kişiye değişmesi gibi farklı sebepler yüzünden, yazarlar da bu olaylarla ilgili farklı anlayışlara sahip olmuşlardır. Bu sebepten dolayı, kroniklerin ve diğer kaynaklardaki bir takım farklılıkların, eleştirel mukayese yapacak kadar araştırılması açıkça kaçınılmazdır. Bu araştırmada Müslüman tarihçilerden veya sık sık işaret edilen kaynaklardan bilgi alınmasının sebebi de budur.

Arapça kaynaklarla ilgili bir diğer problem de, zaman zaman son derece tehlikeli genellemeler yapmalarıdır. Mesela, kabilelerin İslam'a girmesi konusunda temel kaynaklardan biri İbn-i Hişâm'ın Sîretü'r-Rasulullah'ıdır. Bu kitapta İbn Hişâm, İbn İshak'ın kitabını takip ederek kabile liderlerinin İslam'ı kabul etmek için Peygambere nasıl gittiklerini detaylı bir şekilde tasvir etmiştir. Taberî'nin Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk adlı kitabında da bu dine girme konusunun detayları aynı şekilde sunulmuştur. Ancak, pek çok olayda herhangi bir kabile lideri, Peygambere İslam'ı kabul etmek için gittiği zaman, onun kabilesinin tamamının Hz. Muhammed'e teslim olmayı kabul etmediği için, bu kaynaklar oldukça dikkatli okunmalıdır. Bazıları kabile reisini takip ederek Müslüman oldular, bazıları ise karşı çıktılar. Bu muhalif duruşun kanıtları, peygamberin ölümden kısa zaman sonra, Ebû Bekir ilk halife olduğu zaman; Ridde savaşları olaylarının anlatımlarında (ki değişik Tarîhu'l-Hulefa'lar ile Belâzurî'nin Ensabu'l-Eşraf'ında incelenebilir) bulunmaktadır. Daha sonraki aşmada, farklı Arap kabilelerinin başını çektiği İslam'a girişler, hem İslam'ın yayılışında, hem de Horasan ve Orta Asya'da Arap olmayan unsurların İslamlaşma süreci üzerinde muazzam bir etkiye sahip olmuştur.

Benzer durum Emevî idaresi, Abbâsî, Ebû Müslim ve diğer pek çok lider hakkındaki farklı rivayetler için de doğrudur. Bütün bu farklı kaynaklar, tek tek ele alındığı zaman, onların aktardığı bilgilerin diğerleriyle dikkatli bir şekilde karşılaştırmak zorunluluğu vardır. Onların bir biriyle bu şekilde karşılaştırılması, her şeyden önce bu olayların anlatımına dengeli bir yaklaşım sağlar ve yanlış genellemelerden korur.

2. İkincil Kaynaklar:

Abbâsî ihtilâlinin kökenlerine ve gelişimine ilişkin kendi yorumlarını yapmış olan Avrupalı ve Arap yazarlar, yukarda işaret ettiğimiz Arapça kaynaklara dayanırlar. İlk Avrupalı kitaplardan biri olan Jullius Wellhausen'ın Arap Devleti ve

Sukutu (The Arab Kingdom and Its Fall, 1902) adlı kitabı hala bir klasiktir. Wellhausen, Emevîlerin yıkılışı ve Abbâsîlerin yükselişi hakkında, kabile boyutları ve özellikle de önemli bir sebep olarak Mevâlinin rolü (dinî, siyasî ve etnik sebeplerin yanında) üzerinde durdu. Fransız yazar Claude Cahen tarafından yapılan Abbâsî İhtilaline Bakışlar (Point de Vue sur la Revolution 'Abbâsîde, 1963) adlı oldukça yeni bir çalışma ise Abbâsî ihtilâlinin sebeplerine ilişkin çok daha dengeli görüşleri korumaktadır. Her ne kadar Abbâsî propagandası önemli bir unsur olsa da o, ihtilâlin sadece bir aile işi olarak anlaşılmaması gerektiğini ortaya koyuyor. Abbâsîler aynı ümmetin üyeleri olarak Mevâli ile Arapları birleştirmek suretiyle, İslam'a evrensel bir boyut kazandırdılar. Diğer taraftan Şia, kendi içlerinde bir çok alt parçalanmışlıktan dolayı, İslam dünyasına (Daru'l-İslam) böyle bir boyut kazandırmaktan acizdi.

Oldukça yeni diğer bir kitap; M. A. Shaban'ın The Abbâsîd Revoluatin, 1970) çalışması; Arap kabilelerinin, yani Kays'a karşı Kahtan'ın geleneksel rekabetinin önemini reddetti. Bunun yerine onları, fetih savaşları ve ganimet peşindeki (Kaysîler) ve daha önce İslam'ı kabul etmiş ve Müslüman topraklarına bağlı, asimilasyon amacıyla oluşmuş (Yemeniler) siyasî partiler olarak analiz etti.

Bu düşünceleri sunan Elton Daniel tarafından yazılmış olan "Abbâsîler Döneminde Horasan'ın Siyasî Tarihi, 747-820" (The Political History of Khorasan under Abbâsîd Rule, 1979) adlı eser, İslam İmparatorluğunun önemli bir bölgesi olan ve Abbâsî ihtilâlinin başladığı Horasan eyaletinin siyasî tarihini anlamak için çok önemli bir katkı sağlamaktadır. Daniel, pek çok yazar tarafından ihmal edilen Abbâsî ihtilâlinin Sosyo-ekonomik sorunları üzerinde durmaktadır. Bu yüzden onun çalışmasının temel bir katkısı vardır.

Diğer genel çalışmaların bazıları da, aynı şekilde Abbâsî ihtilâli ve arka planını araştırmak için Bertold Spuler'in Iran in Frühislamischer Zeit, (1952) and Geschichte der Islamischen Lander (1959); Francesco Gabrieli, "La Rivolta dei Muhallabati nel Irak e nuovo Baladurî" (1938), Faruk Ömer, el-Abbasiyyun al-Avail (1977), ve al-Khilafah al-Abbâsîyyah (1977) kitapları, oldukça orijinal yorumlar ve Arapça kaynaklara dayalı derin araştırmalar sunan eserlerdir.

Abbâsî İhtilalindeki aktörler hakkında özgün çalışmalar; Sabastino Moscati'nin "Studi su Abu Muslim" (1949-1950), Ebû Müslim üzerine detaylı ve mükemmel bir araştırma Moshe Sharon'un Black Banners from the East (1986) (şüphesiz Abbâsî daveti hakkında en temel kitaplardan biridir) ve Jacob Lassner'in Islamic Revolution and Historical Memory (1983) (Abbâsî ihtilâli ile ilgili farklı rivayetler ve onların farklılıkları konusunda temel bir çalışma) kitaplarını sayabiliriz. Bu çalışmalar, bu olayları araştırmak için çok önemli ve elverişlidir. Bu son yazarlar, Arapça kaynakları çok dikkatli bir şekilde incelemekte ve eleştirmektedirler ve kendi sonuçlarını çıkarmak için ikincil çalışmalarıdır.

Benim Popular Dimensions of the Abbasid Revolution. A case study of Medieval Islamic Social History (Cabridge, Massachusette 1990) adlı hem ana,

hem de ikincil kaynaklara dayalı çalışmam, Abbâsî ihtilâlinin popüler boyutları, Emevî karşıtlığı, Abbâsîler lehine devrime katılmış olan veya katılabilecek olan değişik dinî grupların kimliğinin belirlenmesi konularında şu an varolan belli bir açığın kapatılması için mütevazî bir katkıdır.

III. Vergilendirme ve Cizye: Sosyal, Etnik ve Ekonomik Şikayetlerin Kaynakları

Miladi 700 yılında Horasan'da çok sayıda İran'lı köylü İslam'ı kabul etti. Onlar, o devirde Irak valisi olan Haccâc b. Yusuf'un önünde Müslüman olmak için Irak'a gittiler. Dine yeni girenler, Müslüman otoritelerden cizye vergisinden muaf tutulmalarını ve diğer Müslümanlarla aynı muamele, ayrıcalık ve eşitliği istediler. Onların büyük bir kısmının mahrumiyetine karşın, pek çok Farisi için İslam'ı kabul etmek daha iyi bir yaşam yolu ve ağır vergilerden kurtulmak anlamına geliyordu. Ancak Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, bu tür ihtida olaylarının, temel olarak cizye vergisi gelirleri üzerinde yol açabileceği ekonomik etkileri sebebiyle, bu yoğun ve kalabalık ihtidayı kabul etmedi. Onlara Horasan'a dönmelerini ve kendilerini Müslüman olarak görmemelerini emretti.

Temel Arapça kaynaklarda kaydedilen bu tarihi olay, vergi ve ihtida sorununun, ikisi arasındaki ilişkinin ve bu soruna getirilen İslami çözümün önemini artırır. Araştırmanın bu kısmı, Abbâsîlerin davetlerini (da've) başlattığı Horasan ve Irak bölgelerinde, ihtida ve vergi meselesinin araştırılması üzerinde yoğunlaşacaktır. Bu bölgeler, ihtilâlin ilk defa ortaya çıktığı ve yaygın bir şekilde desteklendiği yerlerdir.

Horasan'ın Araplar tarafından fethinde önce, devletin temel gelir kaynağı, topraktan geliyordu. İnsanların çoğu çiftçi olduğundan, çiftçilik oldukça önemliydi. Fakat kişisel gelirlerin büyük bir kısmı, Sasânî imparatorluğunun diğer eyaletlerinde olduğu gibi, ziraattan ziyade başka kaynaklardan gelmekteydi.¹

Sasânî imparatorluğu, şehirlerdeki zanaat ve ticaret erbabını da faaliyetlerinden dolayı vergilendirmişti. Belli vergiler, endüstri ve ticaret üzerinde yine devam etti. Bundan başka 20 yaşından 50 yaşına kadar herkese (köylü, zanaatkar veya tüccar) gelirlerine göre cizye vergisi yüklenmişti. Yalnız papazlar, askerler, resmi görevliler, eşraf muafı.²

Araplar, Horasan'da bu vergiyi Sasânîler devrinde olduğu gibi aynı şekilde sürdürdüler.³ Fars imparatorluğunda herkes mesleğine göre haraç ve ticaret

¹ Daniel C. Dennett, *Conversion and Poll Tax in Early Islam* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1950), s. 116. Konuyla ilgili daha detaylı ve fazla bilgi için ayrıca bkz. Roberto Marin-Guzman, *Popular Dimensions of the Abbâsî Revolution: A Case Study of Medieval Islamic Social History* (Cambridge, Massachusetts: Fulbright-Laspau, Harvard University ile ortaklaşa 1990), aynı yer, özellikle s. 54-55.

² Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Copenhagen and Paris: Levin & Munksgaard and Librairie Orientaliste, 1936), s. 362. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 55-56.

³ Naji Hasan, *al-Kaba'il al-'Arabiyyah fi'l-Maşrik, Hilale al-'Asr al-Umawi* (Baghdad: Ittihad al-Mu'arrikhun al-'Arab, 1980), s. 163. Reuben Levy, "Persia and the Arabs", in John Arberry,

vergisi verdiği gibi, cizye vergisi de vermek mecburiyetindeydi. Ancak, Araplar vergi sistemini haraç ve cizye olarak ayırdılar. Kavram kargaşası hangi sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın; toprak ve ticaret vergisi haraç olarak; baş vergisi ise cizye olarak daha sonra netleşti.⁴ İslam imparatorluğunun Horasan ve diğer eyaletlerinde, haraç ve cizye vergisini ayırma konusundaki güçlüğe temel Arapça kaynaklar işaret etmiştir. Ebû Yûsuf, Kitabu'l-Harâc adlı kitabında bu gerçekleri açıkça dile getirmiştir.⁵ Ancak Müslüman hukukçulara göre, cizye vergisi Müslümanlar üzerinde uygulanamadı. Esas problem, Horasan ve Irak'ta İslam fetihleri sırasında, Haraç ile Cizyeyi ayıran net bir çizginin olmamasından kaynaklanıyordu. Buna ilaveten, Daru'l-İslam'ın erken safhalarında, fey ile ganimet arasındaki ayırım da net değildi. Vergi ve ganimetin bu farklı tipleri, ancak İslami gelenek takip edilerek daha sonra, özellikle de Emevîlerin son döneminde gelişti.

Şüphesiz, İslami yayılışın erken dönemlerinde vergilendirme sisteminde bir birlik yoktur.⁶ İmparatorluğunda bir bölgesinden diğerine durum değişmektedir. Aynı vergi değişik bölgelerde farklı bir isim alırken, farklı vergiler bazen aynı ismi almaktadır.⁷ Bu karışıklıktan dolayı, birliği sağlamak için değişik halifeler tarafından pek çok teşebbüste bulunuldu. Ancak bu çalışmalar yıllar aldı ve Taberî'nin Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk gibi çok önemli kaynaklar bile farklı olaylar için dahi haraç ve cizye tabirlerini ayırmadan kullandılar.⁸ Bu düzenlemeler hakkındaki teşebbüslerle ilgili, Vergiler, insanların zorla veya gönüllü olarak İslam'a girişine göre toprakların statüsü değiştiğinden, düzenlemeler esnasında

→ →

The Legacy of Persia (Oxford: Oxford University Press, 1953), s. 60-88. Cf. Michael Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (Princeton: Princeton University Press, 1984), s. 68-79. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 55-56.

⁴ Dennett, *Conversion and Poll Tax*, s. 118. Wellhausen da kitabında bu terimin yayılışını tartışmaktadır. Bkz. *The Arab Kingdom and its Fall*, İngilizce trc. by Margaret Graham Wier (Beyrut: Khayats, 1963), aynı yer. Leone Caetani, *Annali dell' Islam* (Milano: 1905-1926), c. V, s. 287-465. Claude Cahen, *Les peuples musulmans dans l'histoire medievale* (Damascus: Institut Français, 1977), s. 232-33.

⁵ Krş.Ya'kûb ibn İbrahim Abû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc* (Kahire: al-Matba'ah al-Salafiyyah, H 1392). s. 30. Zimmiliğin tarifi ve cizye ödemeleri hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Yahya İbn Adam al-Kuraşî, *Kitâbu'l-Harâc* (Lahore: al-Maktabah al-İlmiyyah, h 1395), s. 77-8.3. Topraktan alınan Harâc ve zirai mahsullerin zekatı için bakınız; Kuraşî, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 190-94. Abu'l-Hasan Ahmad ibn Yahya al-Belazuri, *Futûh al-Buldân*, ed. M.J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1866, II. Baskı, Leiden: E.J. Brill, 1968), aynı yer, özellikle s. 272-73.

⁶ Abu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, ay. Cizye ve *Harâc için* bakınız; s. 30-31. Kuraşî. *Kitâbu'l-Harâc*, s. 15-20 ve s. 41-50. Yine bakınız; Roberto Marin-Guzman, "Las causas de la expansion Islamica y los Fundamentos del Imperio Musulman", *Revista Estudios*, 5(1984). s. 39-67. Roberto Marin-Guzman, *El Islam: Ideología e Historia* (San Jose, Costa Rica: Editorial Alma Mater. Cooperativa de Libros de la Universidad de Costa Rica, 1986), s. 151-58. *Zakat* ve İslami mali kurumlar hakkında bakınız; Caetani, *Annali*, c. V, s. 287-465. Daru'l İslam'da vergilendirme ile ilgili problemler hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Marin-Guzman. *Popular Dimensions*, aynı yer, özellikle s. 55-56.

⁷ A. N. Poliak, "Classification of Lands in the Islamic Law and its Technical Terms", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, c. LVII, sayı 1 (1940). s. 50-62. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, "Las causas", aynı yer. Caetani, *Annali*, c. V, s. 287 vd. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 55-56.

⁸ Muhammad ibn Cerir al-Tabarî, *Ta'rih al-Rusul wa'l-Mulûk*, ed. M.J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1879-1901), II, s. 1507-1510.

vergiler de bu duruma göre konuyordu. Böylece, "ahd" bir şehir veya bir bölge savaşmadan İslam'a girme durumunda, asla artırma ve eksiltme yapılamayan belli bir vergiyi ödeme için antlaşmadır.⁹ Diğer taraftan "sulh" ise savaştan sonra İslam'a boyun eğen bir yer, yani orası feth edildikten sonraki durumlarda kullanılır. Araplar, savaşta ölen veya kaçan mülk sahiplerinin, mülklerinin ve tüm toprakların maliklerinin yerini alırlar. Kısa süre sonra, bu toprakların bir kısmı, fetih savaşçıları arasında dağıtılırdı. Esas problemler, savaşla ele geçmiş ve Müslümanlar tarafından savaş ganimeti olarak (Enfal) sahiplenilmiş toprakların vergilendirme yolları hakkında ortaya çıktı. İslami sistem bütün bu toprakları haraç vergisiyle vergilendirdi. Bununla birlikte Müslümanlar bu uygulamaları şikâyet ettiler ve bu vergisiz toprakları korumanın yolunu aradılar.

Her ne kadar Mervânîler açık bir kontrol ve güçlü bir merkezi yönetime sahip idiyeler de, daha etkin bir vergi toplama sistemi anlamında, Mervânîlerin sonlarına kadar meydana gelmeyen farklı vergiler arasındaki ayrışma artık yerleşmeye başlamıştı. Bu andan itibaren, haraç toprak ve diğer vergiler (endüstri ve ticaret) için kullanılmaya başlandı, hiç bir şekilde Cizye anlamında kullanılmadı. Cizye ise Zimmîleri koruma vergisi olarak kullanılan bir terimdi. Mervânî hakimiyeti boyunca ganimet ile fey arasındaki farklılık, Yahya b. Adem'in Kitabı'l-Harâc'ında açıkladığı gibi netlik kazandı.¹⁰

Daniel C. Dennett'in Belâzurî'yi takip ederek tespit ettiği, Sulh ve Ahd hakkında daha önce açıklanmış olan şeyleri akılda tutarak, Horasan ve Orta Asya şehirleri hakkındaki fetihler sırasında farklı vergilendirme miktarlarının karşılaştırılmalı bir tablosu, bu şehirlerin savaşmadan önce Müslüman olmuş kimselere yönelik Arap siyasetinin anlaşılması için önemlidir. Savaştan önce teslim olan, Mezopotamya'daki Hîre gibi değişik yerler, 60.000 dirhem tutarında vergi ödemek üzere anlaşma yapılan yerleri hatırlamak önemlidir. Araplar bu vergi miktarını asla artırmama sözü verdiler. Gönüllü Müslüman olan diğer bölgeler için de aynı sözü verdiler.¹¹

Horasan ve diğer pek çok yerlerde olduğu gibi ahd kelimesi, İslam'ı gönüllü kabul eden, yani savaşı teslim olan yerler için kullanıldı. Bu ahd ile kendileri tarafından toplanan mecburi bir vergi öderler ve Araplara teslim ederlerdi. Toprakları haraç toprağı olarak değerlendirilmezdi.

Emevîlerden sonra Horasan üzerindeki kontroller sağlamlaştırılmıştı; bu dönemde oldukça yavaş bir şekilde de olsa, İslam'a girişler başladı. Din değişik-

⁹ Ali al-Hamid al-Sâ'ih, *Ahammiyyat al-Kuds fi'l-Islam* (Amman: Wizaratal-Awqaf wa'l-Şu'un wa'l-Muqaddasati'l-İslamiyyah, 1978), s. 5-8. Irak'la ilgili (Ahwaz ve Sawad) ahd ve sulh rivayetlerinin ayrıntısı için bakınız; Abu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 30-31. Kuraşi, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 51-57. Bu terimlerin İslam fetihleri esnasındaki farklı kullanımı için bakınız. 'Abd Allah ibn Muslim İbn Kutaybah, *al-Ma'arif*, ed. Tharwat 'Ukashah (Kahire: Dar al-Ma'arif Mısır, 1969) s. 568-570.

¹⁰ Abu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 129-131. Cizye hakkında daha geniş bilgi için bakınız; s. 131-137, Yine *Zimmi hakkında* bakınız; s. 137-138. Kuraşi, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 57-67.

¹¹ Bakınız; Dennett, *Conversion and Poll Tax*, s. 117. Daha fazla bilgi için bkz. Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 56.

tirmeler, temelde, vergilendirme ile yakından ilgiliydi. Daniel C. Dennett'in, din değiştirmelerin fatihler ve fethedilmiş yerlerle devam eden ve oldukça yakın ilişkiler tarafından desteklendiği düşüncesi, gerçeğin sadece bir parçasıdır. Araplar, Arap olmayanları müslüman olma konusunda asla zorlamadılar, fakat birçok sene vergilendirmeden ve cizye vergisinden muafiyet vaatleri, pek çok kimseyi İslam'a girmeye ikna etti. Şunu akılda tutmak gerekir ki; Müslüman imparatorluğunun diğer pek çok bölgesi gibi, örneğin Endülüs, Horasan'da da İslam'a giriş; Müslüman olmayanlar için cizye vergisinden kurtulmanın tek yolu idi ve Cizye yerine Müslüman olunca devlete zekât veriyorlardı.¹² Açıkçası bazıları için İslam'a girmek, yeni Müslümanları Cizye vergisinden kurtaracaktı, fakat daha sonraları endüstri ve toprak vergisi olarak anlaşılacak olan haraçtan kurtarmayacaktı. Bu durum, birçok İranlının niçin cizye vergisinden muaf olmak için İslam'ı kabul ettiğinin sebeplerinden biridir. Bundan dolayı İslam'a girişler Horasan'da hızla arttı ve Müslüman yöneticilerin bu ihtidaları kabul etmekten başka her hangi bir çareleri yoktu. Haccâc'ın 700 yılındaki tavrı, genel bir kural değildi. Ancak bu tutum Arap yönetiminin hızlı İslamlaşma ve onların bu İslamlaşmayı durdurma hakkındaki yanlışlarını gösteriyordu. Arap yöneticiler, Arapça kaynaklarda anlatıldığı gibi Müslüman olan köylüleri topraklarına geri göndermek istiyordu. Bununla birlikte yöneticiler daha sonra yardımcı ve ortaklarına, yeni Müslüman olanlar hakkında casusluk yapmalarını ve eğer bu ihtida gerçek ise onu bildirmelerini emretmişlerdi. Bundan dolayı, sünnet olmak, namaz kılmak, oruç tutmak ve diğer dinî ibadetleri ve inanışları dikkatli bir şekilde gözetildi.¹³ Eğer onların Müslümanlığı zayıf veya sahte ise, yöneticiler yeniden cizye konulmasını ve onlara Müslüman olmayanlar gibi muamele edilmesini emrettiler.

Yeni din değiştirenler cizyeden muaf farz edilmesine ve Horasan'da vergi toplama işlerini Araplar, denetleme yetersizliği ve imkansızlığından dolayı taşrada belli bir özerkliği olan yerel İranlılardan dihkanklara terk etmelerine karşın, dihkanlar din değiştirmeden dolayı cizye vergisinde meydana gelen kaybı telafi etmek için kişisel vergileri artırmanın yollarını buldular. Mesela Buhara dihkanlarının bazıları, din değiştirme sebebiyle haraç vergisini artırmadıklarından şikâyet etmişti. Böylece, ciddi bir isyanın sonucunda, yöneticiler vergilerin eski usullerle toplanmasını emretti. Bir defa isyan bastırılmış, dihkanların onuru kırılmıştı. Cizye de böyle zayıf Müslümanlardan alınırken vergiyi haraçtan ayır-

¹² Dennett, *Conversion and Poll Tax*, s. 118. Zekat hakkında bakınız; Kuraşî, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 135-37. Endülüste İslamlaşma süreci ve bunun vergilendirme ile ilişkisi hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Roberto Marin-Guzman, "Ethnic Groups and Social Classes in Muslim Spain", *Islamic Studies*, c. 30, s. 1-2 (1991). 37-66.

¹³ G.R. Hawting, *The First Dynasty of Islam* (London and Sydney: Groom Helm Ltd., 1986), s. 80. Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), s. 52. Arapça kaynaklar ihtida süreciyle ilgili yöneticilerin endişelerini tasvir ederler ve onların esas arzusu vergi sistemini korumak için yerini terk eden köylüleri tekrar yerlerine döndürmektir. Bakınız; Tabarî, *Tâ'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, c. II, s. 1122 vd., c. II, s. 1354 vd. (Leiden baskısı). Abu Hasan Ahmad ibn Yahya al-Belazuri, *Ansab al-Ashraf*, edit: W. Ahlward (Griefswald, 1883), c. XI, s. 336 vd.

mak istediler.¹⁴

Din değiştirme ilk defa Araplar tarafından engellendi. Bununla birlikte daha sonra da İran aristokratları olan dihanlar; İslam'a yeni girenlerin, Müslüman olmayanlar kadar fayda sağlamadıkları gerekçesiyle aynı şekilde din değiştirmelerini engelledi. Müslüman olmayanlar eski Sasânî geleneği takip edilerek, cizyede olduğu gibi toprak vergisi ve ticaret vergisi ödemeleri için zorlandılar. Dihkanlar bu vergilerin bir kısmını yaptıkları hizmetten dolayı maaş olarak alıyorlardı.

Vergilendirmedeki teknik terimlerin bu karışıklığı ciddi suiistimallere sebep oluyordu. Arap kaynaklarını dikkatli bir okuyuş, pek çok Müslüman'ın cizye ile vergilendirildiğini açığa çıkarır. Çok sayıda İranlının İslam'a girmesine rağmen, cizyeden muafiyet tamamen kalkmamış, bir müddet daha onların üzerinde uygulamaya devam etmiştir. Arap kaynakları Mevalinin şikayetlerinin, İslam'a girdikten sonra dahi yükseldiğini tasvir ederler. Bu ekonomik suiistimler, dihanların kendi halklarını sömürmesi kadar, aynı zamanda Emevîler tarafından mevaliye karşı uygulanan ayrımcılığın bir parçası olarak da anlaşılabilir. Horasan ve Orta Asya'da Müslüman olanlardan Cizye istendiğine dair pek çok örnek vardır. Mevalinin yanında Arapların da aynı muameleye uğrayacağını düşünmek mümkündür. Müslümanlar şikâyet edince, Emevî yönetimi bu duruma çare bulmak ve İslam'ın Müslümanlardan cizye alınmaması emrinin uygulanmasını vaat etti. Taberî tarafından aktarılan Emevîlerin son Horasan vâlisi Nasr b. Seyyâr'ın aşağıdaki sözü, bu duruma iyi bir örnek teşkil eder:

"Ben ancak yazılı olan ve bilinenin dışında haraç kabul etmemeliyim. Mansûr b. Ömer b. Ebî'l-Harka'yı size vali olarak atadım ve size adaletle muamele etmesini emrettim. Eğer sizden bir Müslümandan cizye alınır ve toprağına haraç konursa ve aynı şey müşriklerden kaldırılırsa, bu durumu Mansûr b. Ömer'e iletin. O bu yükü Müslümandan alıp müşrike yükleyecektir."¹⁵

Bu hareket neticede 30.000 Müslüman'ı cizyeden kurtarılrken, 80.000 müşrikin (Arap kaynaklarında inançsız olarak adlandırılır) cizye ödemesi emredildi.¹⁶ Emevîler, Horasan'daki hâkimiyetlerinin son dönemlerine kadar, hala bu vergi problemini -Müslümanların cizye ödemesini - çözmeye çalışıyorlardı. Bu problem, bütün Emevî dönemi boyunca böyle suiistimallerin sıkça tekrarladığını ispatlıyor. Müslümanlar bu durumun meydana gelmesine izin veren şikâyetlerini ve karşıtlıklarını Emevîlere karşı yönelttiler.

İran halkı gerek dihanlar gerekse Emevî yöneticileri tarafından ağır bir şe-

¹⁴ Dennett, *Conversion and Poll Tax*, s. 123. Ayrıca bakınız; Crone, *Sleves on Horses*, s. 52. Daha geniş bilgi için ayrıca bakınız; R. Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 58.

¹⁵ Taberî, *Tâ'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, c. II, s. 1688 (Leiden baskısı) notlar ve tercüme için bkz. Dennett, *Conversion and Poll Tax*, s. 124. Daha geniş bilgi için ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 59.

¹⁶ Dennett, *Conversion and Poll Tax*, s. 124. Daha geniş bilgi için ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 59.

kilde vergilendirilmişlerdi. Ancak Dennett'in düşüncesi Abbâsî ihtilâlinin oluşmasında ve halkın Emevîlere karşı çıkışlarında, vergilendirme meselesinin devrimde bir sebep olmadığı düşüncesi zayıf görünüyor. Gerlof van Vloten'in karşıt düşüncesi daha makul ve inandırıcı görünmektedir.¹⁷

Horasan ve doğu Irak'taki yerli Farisi halktan, Müslüman olsun, gayri Müslim olsun, herkesten ağır vergiler ödemesi isteniyordu. Kendilerini bu ağır yükten kurtarmaları için tek bir yol kalmıştı; o da devrim idi. Irak'taki değişik Arap isyanlarını (el-Muhtar ve İbnü'l-Mühelleb her ikisi de Mevaliden önemli desteğe sahipti) ve Horasan'daki İbnü'l-Eş'âs isyanını bu kesimlerin desteklemeleri, şaşılacak bir durum değildir.¹⁸ Bütün Emevîler dönemi boyunca Mevalinin hissettiği şikâyetler-ayrımçılık, ağır vergiler İslam'a girdikten sonra dahi cizye ödemesi- Abbâsîler tarafından iyi değerlendirilerek kendi lehlerine kullanıldı. Abbâsîler ağır vergilerden kurtarma vaadinin kitlelerin desteğine yol açabileceğini erken fark ettiklerinden, Abbâsî propogandası, Emevîlerin ağır vergilerinden kurtulma düşüncesi üzerine oturmuştu. Böylece vergi problemi, İranlı halkların Emevîlere karşı isyan etmek ve Abbâsîlere destek vermek için cazip bir başvuru adresi haline geldi. Bu hususta Taberî oldukça açık ve temel bir kaynaktır. Bununla birlikte Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrizî'nin Kitabu'n-Niza' ve't-Tehasum Fima beyne Beni Ümeyye ve Beni Haşim gibi daha geç bazı kaynaklar aynı şekilde önemlidir. Özellikle onlar Ümeyye oğulları ile Haşim oğulları arasındaki geleneksel rekabet hakkında ulaşılabilir pek çok bilgi toplamış ve aktarmışlardır. Örnek olarak Makrizî, ağır vergilerden muafiyet sözü verilen, Abbâsî

¹⁷ Gerlof van Vloten, *Recherches sur la domination arabe, le Chiitisme, et less croyances miessianiques sous le halifat Omayedes*, (Amsterdam, 1894), s. 20 vd.

¹⁸ el-Muhtar hakkında bakınız; Abu Hasan Ahmad ibn Yahya al-Baladhuri, *Ansab al-Ashraf*, ed. S-D. Goitein (Jerusalem: The Hebrew University Press, 1936), c. V, s. 214-73. 'Izz al-Din ibn al-Athir, *al-Kamil fi'l-Tarih*, ed. C.J. Tornberg (Leiden: E.J. Brill, 1869, Beyrut, 1965, Leiden baskısının tekrar basımı (Leiden-Beyrut baskısı)), c. IV, s. 228-44. Ayrıca bakınız; c. IV, s. 267-78 (Leiden-Beyrut baskısı). Ayrıca bakınız; Müellifi Meçhul., *Ahbâr al-Dawlah al-Abbâsiyyah wa fihi Ahbâr al-Abbas wa Waladîhi*, ed. 'Abd al-'Aziz al-Duri ve 'Abd al-Jabbar al-Muttalibi (Beyrut, 1971), s. 100 vd. Abu Hanifah Ahmad ibn Da'ud al-Dinawari, *al-Ahbâr al-Tiwal*, ed. A.M. 'Amir and G. al-Shayyal (Kahire: Wizarat al-Thaqafah wa'l-Irshad al-Oawmi, 1960), s. 306-308. Muhammad Diya' al-Din Rayyis, *'Abdal-Malik ibn Marwan wa Dawlat al-Umawiyyah* (Kahire?, 1969), s. 114-19. Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, İngilizce tercümesi Joel Carmichael ve Moshe Perlman (New York: Capricorn Books, 1960), s. 78-80. 'Ali al-Husni al-Kharbutli, *'Abd Allah ibn al-Zubayr* (Kahire?, 1965), s. 193-97. Henri Laoust, *Les schismes dans l'İslam* (Paris, 1977), s. 29-31. Moshe Sharon, *Black Banners from the East: The Establishment of the 'Abbâsîd State, Incubation of a Revolt* (Jerusalem: The Hebrew University Press, Leiden: E.J. Brill, 1983), s. 81 ve s. 85. Ayrıca bakınız; Thurayya Hafiz 'Arafah-, *al-Khurasaniyun wa Dawruhum al-Siyasi fi 'Asr al-Abbâsî al-Awwal* (Cidde: Tahhamah, 1982), aynı yer, özellikle s. 42-43. İbn al-Ash'as isyanı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hasari, *al-Qaba'il al-'Arabiyyah*, s. 143-49. Cahen, *Les peuples Musulmans*, s. 115 vd. Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates* (London and New York: Longman, 1986), s. 124. Crone, *Slaves on Horses*, s. 51. İbn al-Muhallab hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Gabrieli, "La rivolta dei Muhallabati nel 'Iraq e il nuovo Baladhuri", in *Rendiconti della R. Accademia Nazionak dei Lincei*, c. XIV, Özel sayı, Fassikü 3-4 (1938), s. 199-236. Laoust, *Les schismes dans l'İslam*, s. 41. Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973), s. 44-47. Crone, *Slaves on Horses*, s. 53. Vergiden bir kurtulma yolu olarak ihtida sürecinin tamamı için bakınız; Taberî, *Tâ'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, c. II. s. 1122 vd; c. II s. 1354 vd; c. II, s. 1435, c. II, s. 1507 (Leiden baskısı).

propagandası ve ideolojisinde verginin oynadığı role işaret etmektedir.¹⁹

DİNİ GRUPLAR:

Hız Muhammed hem bir dinî lider hem de bir devlet kurucusu olduğundan, İslam'da din ile siyaset arasında açık bir ayrım yoktur. Emevîler dönemi boyunca iktidara karşı birçok muhalif dinî isyanlar ve değişik ihtilâlcî gruplar vardır ki, onların her biri siyasal bir muhteva taşır. Siyasî-dinî hareketlerin her birinin nihai hedefi, Emevîleri halifelikten uzaklaştırmak ve olması gereken bir inanç ve anlayışta İslamî bir yol takip etmektir.

Bütün İslam tarihi boyunca dinî hareketler ve İslam'a müracaatlar bu kültür ile karakterize edilirler. Emevîler devri de bunun dışında değildir. Değişik dinî gruplar, isyan etmek ve onları iktidardan uzaklaştırmak için İslam'ın esaslarına dayandılar/başvurdular. Abbâsîlerin de dinî grupların desteğini alma çabasında buna başvurularında şaşılacak bir durum yoktur. Onlar Emevîlerin Emiru'l-Mü'minin makamını gasp ettiklerini düşünüyor ve bu düşünceyi başarılı bir şekilde insanlar arasında yayıyorlardı. Aynı zamanda Abbâsîler, Emevîlerin İslam'a bağlılıklarının zayıflığını eleştirdiler ve bozulmuş inanç ve uygulamaları, tekrar İslam'a döndürmek için bu yönetime karşı insanları kendilerine destek vermeye çağırdılar. Farklı gruplar, Abbâsîlerin bu çağrısına (da've) aktif bir şekilde cevap verdiler ve onların halifelikle ilgili iddialarını desteklediler. Bu gruplar aynı zamanda Abbâsîlerin vaatleri konusunda güven sahibiydiler ve bu vaatlere inanıyorlardı.

Değişik Arapça kaynaklarda, Ebû Mansûr Abdulkadir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî'nin el-Fark beyne'l-Fırak ve Ali b. Ahmed İbn Hazm'ın, al-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi' ve'n-Nihal²⁰ gibi, değişik dinî gruplar hakkında yeterli detay verildiğinden, incelememizde her bir mezhebin detaylarına ve alt başlıklarına girmek yerine; araştırmanın bu kısmının temel hedefi, değişik dinî grupları, onların şikâyetlerini ve Abbâsî ihtilâline destek vermelerinin sebeplerini tanımlamak olacaktır. Abbâsî hareketindeki rolleri hakkında Arapça kaynaklarda açık bir delil olmasa da, Abbâsî ihtilâline diğer dinî grupların da katılabileceğini düşünmek önemlidir. Abbâsî ihtilâlinde hemen önceki yıllarda diğer grupların si-

¹⁹ Abu'l-Abbas Ahmad ibn 'Ali al-Makrîzî, *Kitab al-Niza' wa'l-Takhasum fima bayna bani Umayyah wa Bani Hashim*, ed. Von Geerhardus Vos (Leiden: E. J. Brill, 1888). *Book on Contention and Strife Concerning the Relations between the Banu Umayya and the Banu Hashim*, İngilizce trc. Califford E. Bosworth, (Manchester: University of Manchester, 1980).

²⁰ Abd al-Kahir ibn Tahir al-Bağhdadi, *al-Fark bayn al-Fırak*, thk. ve notlandırma Muhammad Muhyi 'Abd al-Hamid (al-Azhar: Maktabali Muhammad Ali Sabih wa Awladihi, n.d.), aynı yer; *Moslem Schisms and Sects*, İngilizce trc. Kate Chambers Seelye (New York, 1966). 'Ali ibn Ahmad ibn Hazm al-Andalusî, *al-Fasl fi'l-Milal wa'l-Ahwa-i wa'l-Nihal* (Kahire, 1964) (5 cilt.) Bu baskı Muhammad ibn Abd-Kasim 'Abd al-Karim ibn Abi Bekr Ahmad al-Şahristani'nin *al-Milal al-Nihal* kitabını da içeriyor. İslam mezhepleri hakkında ikincil kaynaklar için bakınız; 'Abd Allah Sallum al-Samarrâi, *al-Ghuluwwa'l-Firaq al-Ghaliyah fi'l-Hadarah al-Islamiyyah* (Baghdad: Dar Wasit, 1982); Muhammad al-Tahir al-Nayfar, *Ahamm al-Firaq al-Islamiyyah* (Tunus: al-Sharikat al-Tunusiyyah li't-Tarzi', 1974); Wilferd Madelung, *Religius Schools and Sects in Medieval Islam* (London: Variorum Reprints, 1985); Albert Nasri Nadir, *Ahamm al-Firaq al-Islamiyyah* (Beyrut, ty).

yasal olarak oldukça aktif olduklarına ilişkin delillerden dolayı, bu varsayım hiç de imkansız değildir. O kadar ki eğer onlar daha önce hareket etselerdi, Abbâsîler daveti yürütürken ve ordu hazırlarken, Emevîlere karşı onların isyan etmiş olacaklarına inanmak makul görünmektedir. Diğer dinî grupların (temel olarak Haricîler ve Kaderiyye) Abbâsî ordusunun bir üyesi olarak Emevîlere karşı savaş-savaşmadığını belirlemek, delil yokluğundan dolayı güçtür.

Şia:

İslam'ın erken tarihinde bazı dinî gruplar ümmetten ayrıldılar. İslam tarihindeki bu denli erken dinî farklılıklar henüz küçük olduğundan, bu tür bölünmelerin temel sebebi olarak siyaset görünüyor. Bununla birlikte dinî problemler bir bayrak olarak Emevî iktidarına karşı yükseltildi. Arapça kaynaklar, değişik Târihu'l-Hulefâ eserleri, genel Arapça tarih kitapları, dinler tarihi, İslam mezhepler tarihi; hepsi detaylarıyla dördüncü Râşid halife Hz. Ali'nin hizbi olarak Şia'yı tasvir etmektedirler.²¹

Ali b. Ebî Talib'in²² Şia'sı²³, ona ve onun düşmanlarına, özellikle de Siffîn

²¹ Bu incelemede daha evvel işaret edilen Arapça kaynaklara örnek olarak bkz. Tabarî, *Tâ'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, aynı yer, özellikle c. I, s. 3340-59 (Leiden baskısı); İbn al-Athir, *al-Kamil fi'l-Tâ'rih*, c. III, s. 387-91 (Leiden-Beyrut baskısı); Abu'l-Hasan 'Ali ibn al-Husayn ibn 'Ali al-Mas'ûdî, *Muruc al-Zeheb wa Ma'adin al-Cewhar*, edit. C. Barbier de Meynard ve Pavel de Courcille (Paris: Imprimerie Nationale, 1861-1877), c. IV, s. 288-301 el-Hafiz Jalal al-Din 'Abd al-Rahman ibn Abu Bakr al-Suyutî, *Tâ'rih al-Hulafa'*, edit. Muhammad Muhyi al-Din 'Abd al-Hamid (Kahire: Maktabalı Nahdat Misr, 1964), s. 166-87; Dinawari, *al-Akha'ir at-Tiwal*, s. 140-143, s. 144-178 ve s. 211-213. İslam tarihinde değişik yazarlar tarafından Ömer ibn 'Abd al-'Aziz ('Umar II) beşinci Râşid halife (*Khâmis al-Khulafa' al-Râşidin*) olarak tavsif edildi. Onlardan biri Süfyani Sevri'yi otorite kabul eden al-Suyutî'dir. Bakınız; Suyutî, *Tâ'rih al-Hulafa'*, s. 228. al-Mas'udi, *Muruc al-Zeheb*, c. V, s. 422-23' e göre Amir al-Mu'minin Ömer ibn 'Abd al-'Aziz, onunla görüşmek isteyen ve Bizans imparatoru ile aralarında bir anlaşma yapıldı. Ömer ibn 'Abd al-'Aziz kısa halifelik döneminde oldukça popülerdi. Bunun temel sebebi mali sitemdeki reformlarıydı. Hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bakınız; 'Abd al-Rahman ibn 'Abd al-Hakam, *Sîratu 'Ömer ibn 'Abdül'aziz* (Kahire, 3927), s. 93-100. Ayrıca bakınız; Dinawari, *al-Ahbâr at-Tiwal*, s. 331. Ayrıca bakınız; Hamilton Gibb, "The Fiscal Rescript of 'Umar II", in *Revue d'etudes arabes*. C. II. Faskül 1 (1955), 1-16.

²² İslam'ın erken gelişimi hakkında gerek Arapça kaynaklar, gerekse ikinci derece kaynaklar çok şeyler yazdı. İkincil kaynaklar arasında şunlar vardır: Nayfar, *Ahamm al-Firaq al-Islamiyyah*, s. 70-75; Samarrai, *al-Ghuluw wal-Firaq al-Ghaliyah*, s. 259-62; Watt, *Formative Period*, s. 38-62; Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1979), s. 20-26; Julius Wellhausen, *Die Religius-Politischen Oppositionspartein in alien Islam* (Gottitigen, 1901); Husayn, Tabatabai, *Shi'it Islam* (Albany: University of New York Press, 1974, ikinci baskı Houston, 1979), s. 39-61; S. Husayn M. Cafri, *The Origins and Early Development of Shi'a Islam* (London: Longman, 1979); Sabatino Moscati, "Per una storia dell'antica Şia," *Rivista degli Studi Orientali*, c. XXX (1955), 251-67. Ayrıca bakınız; Manuel Ruiz Figueroa, "Imamah o autoridad en los primeros tiempos del Islam", *Estudios Orientales*, c. IX, sayı 1-2 (24-25), 1974, 61-82; Felix Pareja, *Islamología* (Madrid: Razon y Fe, 1952-1954), II, s., 722-23; Roberto Marin-Guzman, "El Islam Shi'ita", Roberto Marin-Guzman, *Introduction a los Estudios Islamicos* (San José, Costa Rica: Editorial Nueva Década, 1983), s. 173-83; Roberto Marin-Guzman, *El Islam; Religion y Politico* (San José\ Costa Rica: Alma Mater, Cooperativa de libros de la Universidad de Costa Rica, (1986), s. 58-69; Marin-Guzman, *El Islam: Ideología e Historia*, s. 167-180; Claude Cahen, *El Islam* (Madrid: Siglo XXI, 1974), s. 22-25.

²³ Bazı kaynaklar Şia taraftarı iken, bazıları da Şia karşıtıdır. Bunlardan bazıları Şia doktrinini güçlü şekilde eleştirmişlerdir. Bkz. Şeyh al-Mufid, *Kitab al-İrşad: The Book of Guidance into the Lives of the Twelve Imams*, İngilizce trc. I.K.A. Howard (New York: Tahrike Tarsile Qur'an, 1981), Şia'nın en önemli savunusunu yapan çalışmalardan biridir. Shaykh al-Mufid hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Dominique Sourdel, "L'imamisme vu par le Cheikh al-Mufid", in →

savaşından sonra Emevîlere karşı destek vermek için başlamıştır.²⁴ Hz. Ali'nin ölümünden ve Emevîlerin iktidara gelmesinden sonra, Şiiler Emevîlerin zulümleri ve haricilerin aşırı muhalefetiyle yüzleşmeye başladılar.²⁵ Onların en trajik olayı, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da 680 yılında öldürülmesidir.²⁶ Bu şekilde Şiiler de Emevîlere karşı en güçlü muhaliflerden biri oldular. Emevîler devri boyunca Şiiler, imparatorluğun bütün alanında, oldukça da sık bir şekilde Doğu eyaletlerinde değişik isyanlara öncülük ettiler. Bu noktada, Şiiler ile aynı zamanda me-

→ →

Revue des etudes islamiques, c. XL, Fasikule 2 (1972), 217-96.

- ²⁴ Siffin hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Dinawari, *al-Ahbâr al-Tiwâl*, s. 155-78; Tabarî, *Ta'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, I, s. 3256-83 (Leiden baskısı). Haricilerin Şi'a'dan farkı için bkz. Tabarî, *Ta'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, I, s. 3353 (Leiden baskısı). Mufid, *Kitâb el-İrşad*, s. 193-96; Abu'l ' Abbas Şams al-Din Ahmad ibn Muhammad ibn Abi Bakr Ibn Hallikan. *Wafayat al-A'yân wa Anba' Abna' al-Zaman*, thk. Ihsan 'Abbas (Beyrut: Dar al-Saqafah wa Dar Sadr, 1972), VI, s. 357-61; Ahmad ibn Abu Ya'qub al-Ya'qub, *Ta'rih al-Ya'kûbi*, thk. th. Houtsma (Leiden: E.J. Brill, 1883), II, s. 218. Al-Ya'kubi, çok sayıda Tağlib and Namir kabilesinden kimsenin Siffin savaşına katıldığını söyler. Ayrıca bakınız; Mas'udi, *Murûc al Zeheb*, IV, s. 343-82, ve IV, s. 293-94; Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 23; Marin-Guzman, *Introduccion a los Estudios Islamicos*; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 72-74; Marin-Guzman, "El Islam Shii'ta", 173-83; Caetani, *Annali*, X, s. 30-34; Jafri, *Origins and Early Development*, s. 90-93. Siffin savaşındaki Hakem olayı ile ilgili Kelami tartışmalar ve değişik dini grupların görüşleri hakkında bakınız; Bağdadi, *al-Farq bayn al-Firaq*, aynı yer özellikle, s. 122-23 İngilizce tercümesinden.
- ²⁵ Kendilerini savunmak için bazı Şii gruplar İsmaililer ve Gulat gibi aşırı yorumlar geliştirdiler. İsmailiyah ve alt grupları hakkında bakınız; H. Corbin, "La Filosofia Islamica desde sus origenes hasta la muerte de Averroes", Brice Parain, *Historia de la Filosofia, Del Mundo Romano al Islam Medieval* (Mexico: Siglo XXI, 1978), s. 267-72; Madelung, *Religious Schools and Sects*, ay; Pareja, *Islamologia*, II, s. 736-45; Gustav von Grunebaum, *Medieval Islam* (Chicago: Chicago University Press, 1953), s. 196-97; Bernard Lewis, *The Origins of Isma'ilism: A Study of Historical Background of the Fatimid Caliphate*. (Cambridge: W. Haffcr, 1940), a.y; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 187-88; Marin-Guzman, "Razon y Revelacion en el Islam", in *Revista de Filosofia*, c. XXII, sayı 55-56, (1984), 133-150. Ghulat hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Samarra'i, *al-Ghuluw wa'l-Firaq al-Ghaliyah*, s. 303-305; Matti Moosa, *Extremist Shiites. The Ghulat sects* (Syracuse: Syracuse University Press, 1988), ay; Marin-Guzman, "El Islam Shi'ita", 173-83; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 173-74; M.G.S. Hodgson, "Ghulat", in *Encyclopaedia of Islam* (2), c. II (Leiden: E.J. Brill, 1965), s. 1093-95. Ayrıca bakınız; Bağdadi, *al-Farq bayn al-Firaq*, aynı yer, özellikle İngilizce tercümesinin s. 34-36. Al-Baghdadi *ghulat*'in yirmi iki gruptan oluştuğunu belirtir (s. 116). Şii doktrinini bazı yönleri, özellikle *imam* ve *imamah* kavramları müslüman tarihçiler ve yazarlar tarafından eleştirildi. Ibn Khaldun, onların da Şiiler gibi imametini dinin rükünlerinden biri kabul ettikleri için yanlış yola saptığını düşünür. Bakınız; 'Abd al-Rahman Ibn Khaldun, *al-Muqaddimah*, İspanyolca tercüme Juan Feres (Mexico: Fondo de Cultura Economica, 1977), c. III, bölüm: XXX, s. 411. Şii doktrinini genel bir anlatımı için (*imamah*, *nass*, *takiyyah*, vs.) bakınız; Marin-Guzman, "El Islam Shi'ita", 175-78; Marin-Guzman *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 175-76; Ruiz Figueroa, "Imamah o autoridad en los primeros tiempos del Islam", 61-82; Tabatabai, *Shi'ite Islam*, s. 9-16; Pareja, *Islamologia*, II, s. 721-27; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 113.
- ²⁶ Hz. Husayn'in öldürülmesi ve Şii rivayetler için bakınız; Abu'l-Hasan Ahmad ibn Yahya al-Belazuri, *Ansab al-Aşraf*, thk. Max Schloessinger (Jerusalem: The Hebrew University Press, 1938), IV B, s. 12-16; Mufid, *Kitâb al-İrşad*, s. 299-372; Rayyis, *'Abd al-Malik ibn Marwan*, s. 102-108. Bu yazar Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sorumlu olan şahıs hakkında oldukça ilginç tartışmalar sunar. Hz. Husayn, Yezid'in dört bin kişilik orduna karşı çok az destekçiye sahipti. Bkz. s. 104. Daha geniş bilgi için bakınız; Ibn al-Asir, *al-Kamil fi'l-Ta'rih*, IV, s. 241-44; Ya'qubi, *Ta'rih al-Ya'kubi*, II, s. 243-53 (Beyrut baskısı); Dinawari, *al-Ahbâr al-Tiwâl*, s. 251-62; Tabatabai, *Shi'ite Islam*, s. 196-01; Marin-Guzman, "El Islam Shi'ita", s. 173-83; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 167-80, özellikle s. 178-80; Broceman, *History*, s. 76; Jafri, *Origins and Early Development*, s. 174-21; Jacob Lassner, *Islamic Revolution and Historical Memory: An Inquiry into the Art of 'Abbâsîd Apologetics* (New Haven: Yale University Press, 1986), s. 124; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 114-15; Kennedy, *Prophet*, s. 89; Sharon, *Black Banners*, s. 103; 'Arafah, *al-Khurasaniyun wa Dawruh*, s. 42.

vali olan Farisiler arasındaki ilişki görülmelidir. Pek çok Farisi, Arap yönetimine yani Emevîlere karşı olmanın bir yolu olarak Şii mezhebini kabul etti. "Tevvâbûn" hareketi bundan sonra Emevîlere muhalif olmak ve Hz. Hüseyin'in intikamını almak için dinî-siyasî bir gruba dönüştü.²⁷

Şii Müslümanlar tarafından yürütülen bu tür değişik dinî grupların isyanları, Emevî dönemi üzerinde, Abbâsî ihtilâlinin köklerine kadar büyük bir etkiye sahiptir. Irak'taki çok önemli büyük Şii isyanlarından biri olan Muhammed b. el-Hanefiyye'nin²⁸ halefi Muhtar ibn Ebî Ubeyd es-Sekafi'nin başını çektiği isyanın, Abbâsîler tarafından ortaya çıkarılan alt bölünmeler kadar, Abbâsî ihtilâlinin kökleri üzerindeki etkisi analiz edilmeye muhtaçtır. Bu alt grupların bazıları ya Abbâsîler tarafından devralındı, ya da Abbâsî ideallerinin destekçisi oldular.

Abdullah b. Zübeyr tarafından başı çekilen ikinci fitne, hiç şüphesiz Emevîlerin karşılaştığı en büyük siyasî-dinî ve kabilevi meydan okumalardan biridir. Fitne ile paralel bir şekilde Muhammed b. el-Hanefiyye adına el-Mukhtar, Kûfe'de 785-787 yılları arasında Şii bir isyana önderlik etti. Bu isyan aynı zamanda Emevî iktidarına bir meydan okumaydı. Muhammed b. el-Hanefiyye, Hz. Ali'nin oğluydu, fakat Fatıma'dan değil, Hanife'den idi.²⁹ el-Muhtar, Kûfe³⁰ halkının desteğine sahipti ve Muhammed el-Hanefiyye'yi mehdi olarak ilan ettikten sonra, Hilafetin Hz. Ali'nin bu oğlunun hakkı olduğunu iddia etti.³¹ İsyana başlangıçta, Irak'ta güçlü bir etkisi bulunan ve bu eyaletin bazı kısımlarını kontrol eden Abdullah b. Zübeyr'e karşı yöneldi. Sonra tekrar Emevîlere karşı bir isyana dönüştü.³² Bu iki hareket (Muhtar'ın ve İbn Zübeyr'in) arasındaki savaş, Irak'ta

²⁷ Bakınız; Tabarî, *Ta'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, II, s. 538 (Leiden baskısı); Balazuri, *Ansab al-Aşraf*, V, s. 208. Onların politik hareketleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız; Tabarî, *Ta'rih al-Rusul wa'l-Mulûk*, II, s. 545 (Leiden baskısı); Hawting, *The First Dynasty of Islam*, s. 51. İranlıların Şiiliğe adapte olarak müslümanlaşması hakkında daha geniş bilgi için; Richard Frye, *The Golden Age of Persia* (New York: Barnes and Noble, 1975); Watt, *Islamic Philosophy*, s. 21.

²⁸ Muhtar ve Muhammad ibn al-Hanefiyyah hakkında daha geniş bilgi için bakınız; 18.dipnot. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 62-63.

²⁹ Roberto Marin-Guzman, "La Escatología Musulmana: Analisis dei Mahdismo", *Cuadernos de Historia* (San Jose\ Costa Rica: Publications of the University of Costa Rica, number 44, J982), passim; Marin-Guzman, *el Islam: Ideología e Historia*, s. 284-85; D.B. MacDonald, "Al-Mahdi". *Shorter Encyclopaedia of Islam* (Leiden: E.J. Brill, 1974), s. 310-13; D.S. Margoliouth, "On Mahdis and Mahdiism", *Proceedings of the British Academy* (1915-1916). s. 213-23; D.S. Margoliouth, "Mahdi", in *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, c. III (1964). s. 336-40; Watt, *Formative Period*, s. 44-45; Cshcn, *Los peuples musulmans*, s. 118; Kennedy, *Prophet*, s. 124. Muhtar isyan ettiğindeki ordusunun tavsifi için bakınız; Baladhuri, *Ansab al-Ashraf*, V, s. 261-73.

³⁰ Baladhuri, *Ansab al-Ashraf* V, s. 217-18, and s. 248-51. Muhtarın Kûfedeki durumu ve Irak'daki valisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ya'qubi, *Tâ'rih al-Ya'qûbî*, II, s. 258-59. Ayrıca bakınız; Ibn Qutaybah, *al-Ma'arif*, s. 400-401. Muhtarın isyanı sırasında Basra'nın rolü hakkında daha fazla bilgi için bakınız; Baladhuri, *Ansab al-Ashraf*, V, s. 244-46. Ayrıca bkz. Kharbutli, *'Abd Allah ibn al-Zubayr*, s. 193.

³¹ Balazûrî, *Ansab al-Ashraf*, V, s. 217-18. Z. Rayyis, *'Abdal-Malik ibn Marwan*, s. 114-19. Cf. Wellhausen, *Religios-Politischen*, s. 78; Marin-Guzman, *El Ideología e Historia*, s. 282-85; Marin-Guzman, "La Escatología Musulmana"; Kennedy, *Prophet*, s. 94-95; 'Arafah. *al-Khurasaniyun wa Dawruhum*, s. 42. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 63.

³² Balazuri, *Ansab al-Ashraf*, V, s. 214-56, özellikle s. 256. Muhtar, Abdullah ibn Zübeyr ve

kendilerini zayıflattı.³³ Muhtemelen bu sebepten dolayı, Halife Abdulmelik (685-705) İbn Zübeyr'in Irak'taki valisi, kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i yenebildi.

Keysan b. Ebû Amra, Kûfe'deki Mevâlî bir grubu temsil ediyordu. Onun beklentisi Muhtar tarafından korunmaktı. Bu grubun takipçileri, daha sonra Keysâniyye diye adlandırıldı.³⁴ Muhtar isyanını başlattığında, Keysâniler bu lideri takip ettiler ve Muhammed b. el-Hanefiyye lehine onun iddasını desteklediler. Savaştan kısa zaman sonra isim Muhtariyye olarak değiştirildi. Muhtarın 687'de ve Muhammed b. el-Hanefiyye'nin 701'de ölümünden sonra, onların takipçileri, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haşim'i takip ettiler. Onlar, Ebû Haşim'in, babasının taşıdığı hilafet hakkını, davasını ve bütün onun bilgisini taşıdığına inandılar. Haşimiyye adı çok kısa zamanda popüler hale geldi ve hemen hemen bütünyle Keysâniyye ve Muhtâriyye'nin adlarının yerini aldı.

Abbâsîler da've ve halifelik iddialarını Hâşimiyye mezhebinden aldılar. Onlar Ebû Haşim'in ölmeden önce Hilafet hakkı ve iddiasını Muhammed b. Ali ibn Abdullah b. Abbas'a devrettiği düşüncesini yaydılar. Daha sonra Abbâsîlerin kendi lehlerine çevirdiği, verasetle ilgili "vasiyye" düşüncesini geliştiren İmamet ve ilim fikrini yaydılar.³⁵

→ →

onun Basra ve Kûfe'deki valisi arasındaki mücadelenin detaylı bir tasviri için ayrıca bakınız; Balazuri, *Ansab al-Ashraf*, V, s. 273-78; Tabarî, *Tâ'rih al-Rusul wa'l-Mulûk*, II, s. 693-95 (Leiden baskısı); *Ahbâr al-Dawlah al-Abbâsiyyah*, s. 102 vd; Dinawari, *al-Ahbâr al-Tiwâlî*, s. 206-208; İbn Kutaybah, *al-Ma'arîf*, s. 356 vd. Ayrıca bakınız; Ya'kubi, *Ta'rih al-Ya'kubi*, II, s. 258 vd; Harbutli, *'Abd Allah ibn al-Zubayr*, s. 192-97; Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, s. 95. Morony bu bakış açısında şöyle yazar: "O [al-Mukhtar] 800 kişiyi, 685 yılında Muhammed ibn Hanefiyyeyi İbn Zübeyr'den korumak için Medine'ye gönderdi." (s. 95). Ayrıca bakınız; Watt, *Formative Period*, s. 45; Kennedy, *Prophet*, s. 96; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 118-19 aynı şekilde s. 121. İbn al-Zubayr and al-Mukhtar arasındaki savaşın ve bu devrin güzel bir tasviri için bakınız; Ya'kubi, *Ta'rih al-Ya'kubi*, II, s. 255-67, özellikle s. 263 (Beyrut baskısı). Ayrıca bakınız; Sharon, *Black Banners*, s. 114-15; 'Arafah, *al-Khurasaniyun wa Dawruhum*, s. 42.

³³ İbn al-Asir, *al-Kamil fi'l-Ta'rih*, IV, s. 246-49 (Leiden-Beyrut edilion). Harbutli, *'Abd Allah ibn al-Zubayr*, s. 192; Brockelman, *History*, s. 76-79; Kennedy, *Prophet*, s. 94-95; Sharon, *Black Banners*, s. 115 vd; Ya'kubi, *Ta'rih al-Ya'kubi*, II, s. 263 (Beyrut baskısı).

³⁴ Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 284-85; Marin-Guzman, "La Escatología Musulmana"; Marin-Guzman, *El Islam: Religion y Politico*, s. 62-65; Watt, *Formative Period*, s. 45, ve aynı şekilde s. 47-49. Ayrıca bakınız; A.S. Tritton, *Muslim Theology* (London: Royal Asiatic Society, 1947), s. 24; Samarra'i, *al-Ghuluw wa'l-Firaq al-Ghaliyah*, s. 294-96; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 117; Kennedy, *Prophet*, s. 96; Mas'udi, *Müruc al-Zeheb*, V, s. 241; Sharon, *Black Banners*, s. 84-86 ve s. 117, Yazar burada Keysâniyye'nin karışık kökenini tartışır. Kaysaniyya'nin kökeni için daha fazla bilgi için bkz. Balâzuri, *Ansab al-Ashraf*, V, s. 229; *Ahbâr al-Dawlah al-Abbâsiyyah*, s. 165-66. Keysan hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. Müellifi meçhul, *Ahbâr al-Dawlah al-Abbâsiyyah*'de (s. 165) Keysân, Muhtar'la işbirliği yapan ve Muhammed ibn Hanefiyye'nin imamlığını ilk kabul eden kimse olarak bilinir. İbn Rüsteh'in görüşü bu bakış açısına çok benzemektedir. İbn Rüsteh, Keysâniyye'nin Muhtar'ın takipçilerinden bir grup olduğu ve Muhtarın lakabının Keysan olduğuna inanmaktadır. Bkz. Ebû 'Ali Ahmad İbn 'Ömer İbn Rustah, *Kitâb al-'A'lak en-Nafisah*, cd. M.J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1892), (s. 218), şu satırları yazdı: "Onlar Muhtarın adamlarıdır ve lakabının Keysan olduğunu" söylerler. Oldukça benzer satırları, İbn Kutaybah de *al-Ma'arîf* kitabında (s. 622) yazar: "'Onlar Muhtarın adamlarıdır ve lakabının Keysan olduğunu söylerler.'" Ayrıca bakınız; Sharon, *Black Banners*, s. 86; 'Arafah, *al-Khurasaniyun wa Dawruhum*, s. 43; Hawting, *The First Dynasty of Islam*, s. 51.

³⁵ Sabatino Moscati, "Il testamento di Abu Hashim", *Rivista degli Studi Orientali*, C. XXVII, sayı 1-4 (1952), s. 28-46; Marin-Guzman, *El Islam: Religión y Politico*, s. 63-64; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 285, *Hâşimiyyah* hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Samarra'i, *Al-Ghuluw wa'l-Firaq al-Ghaliyah*, s. 297. Samarra'i Keysâniyye, Muhtariyye ve Haşimiyye ara-

Willferd Madelung son kitabında Hurremiyye (İslam ile Zerdüştlük arasındaki çatışmaya son vermeye çalışan ve bu iki inancın bir birini anlaşmasına yol açan bir İran mezhebi) ile Keysâniyye arasındaki ilişkiyi ortaya koydu. Hurremiyye ile Keysâniyye arasındaki ilk temaslar gerçekte Ebû Haşim zamanında başlamıştı.³⁶ Ebû Haşim, özellikle İran ve Irak'ta kendi inanç ve düşüncelerini yayan gizli bir örgüte sahipti; bu örgütlenme daha sonra kendi adı ile anılan Haşimiyye adlı bir mezhebe dönüştü. Ebû Haşim aşırı Şii görüşleri (Gulât-ı Şia) desteklemekle suçlandı. Bu sorun aynı zamanda zındık fikirlerin desteklenmesi suçlamaları ile de ilişkiliydi; yani Haşimiyye mezhebinin altındaki iki gruptan birinin lideri olan Abdullah ibn Harb'e karşı ileri sürülen dualistik inançları hala yaşattığı iddiasıydı.³⁷ Diğer grup ise Abbâsîlerin, yani Muhammed b. Ali'nin imamlık hakkını destekledi.

Bütün İran bölgesinde Abbâsî davesine Hurremîlerin desteğini sağlayan kimse Ebû Müslim el-Horasanî idi. Bu destek Abbâsîlerin Emevîler karşısında kazandığı zafer için çok temel bir öneme sahipti. Hürremiler, Ebû Müslim'i kendi imamları, peygamberleri ve ilahi ruhun onda tekrar dirildiği (reenkarnasyon) kimse olarak gördüklerinden, Hurremiyyenin takipçileri ile Ebû Müslim'in arası çok iyiydi.³⁸ Onlar, ondan ne istediğini ortaya çıkaracaktı. Hürremilerin Abbâsî davasına destekleri tartışılmaz. Ebû Müslim'in bu dönemde İran milliyetçiliğinin sembolü ve Arap hakimiyetine karşı yükselen Abbâsî direnişinin kimliği haline gelmesinden dolayı, 753 tarihinde Abbâsî halifesi el-Mansûr tarafından idam edildiğinde, bunlardan bazıları İslam'ın yeni yönetimine karşı isyan etmelerine rağmen, çoğu Abbâsîlere bağlılığını sürdürdüler.³⁹

Bu noktada önemle işaret edilecek husus şudur ki Muhtar'ın Şii baş kaldırısı oldukça kısa süreli ve sınırlı olmasına rağmen, ilk defa daha iyi yaşam

→ →

sındaki ilişkileri açıklamıştır. Ayrıca bakınız; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 123-25, Bu üç grup arasındaki daimi ilişkiler için. Cahen, bu üç grubun aşırı olarak gördüğünü ortaya koymuştur. (s. 123-24). Abu Hashim onun sahip olduğu gruba tabidir. Bakınız; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 123. Cahen, Abu Hashim'in niçin Muhammad ibn 'Ali ibn 'Abd Allah ibn 'Abbas'ı halef olarak seçtiğini tartışır. (s. 128-29). Kennedy, *Prophet*, s. 124-25; Sharon, *Black Banners*, s. 84-85, ve daha geniş bilgi için bkz. s. 103-51, Burada *Haşimiyya*'nin detaylı bir analizi bulunmaktadır ve Abbâsîlerin nasıl iktidar olduğunun yolları anlatılmaktadır. 'Arafah, *al-Horasanîyün wa Dawruhum*, s. 43-44. Ayrıca bakınız; *Ahbâr ad Dawlah at-Abbâsiyyah*, s. 177; 'Abd al-Rahman Ibn Khadun, *Kitab al-'Ibar wa Diwan al-Mubtada' wa'l-Khabar* (Beyrut: Dar 'Awdah, 1956), III, s. 214; 'Arafah, *al-Khurasaniyün wa Dawruhum*, s. 44. Daha geniş bilgi için bakınız; Abu'l-Hasan 'Ali ibn al-Husayn ibn 'Al al-Mas'udi, *at-Tanbih wa't-İşraf* (Beyrut: Dar al-Maktabah al-Hilal, 1981), s. 308-309.

³⁶ Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran* (Albany: Bibliotheca Persica, 1988), s. 7. Bu yazar, *Khurramiyya'nin* "İran ulusal duygularını öne sürerek, Maniheizm'in evrensel eğilimleri karşısında Pers hanedanlığını yeniden dirilmeyi sembolize ettiğine inanmaktadır" (s. 2)

³⁷ Madelung, *Religious Trends*, s. 7; Georges Vajda, "Les zindiqs en pays d'Islam au debut de la periode 'Abbâsîde", *Rivista degli Studii Orientali*, c. XVI (1938), s. 173-229. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 64

³⁸ Madelung, *Religious Trends*, s. 8. Daha geniş bilgi için Ayrıca bakınız; Marfn-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 64.

³⁹ Madelung, *Religious Trends*, s. 8. Ayrıca bakınız; Makrîzî, *Kitab al-Niza'*, s. 99. Abbâsîlerin, Perslerin adab geleneğini adapte etmesinin detayları hakkında daha geniş bilgi için bakınız; Makrîzî, *Kitab al-Niza'*, s. 95.

koşulları umuduyla isyan eden mevâlilerden dikkate değer grupları birleştirmişti.⁴⁰ Bu olayda mevâlilerin diğer Emevî muhalifi gruplarla, yani mücahit ve münzevî Şiiiler ile birleşerek Emevîlere karşı besledikleri düşmanlığı görmek mümkündür. Abbâsîler, Şii grupların ve mevalinin desteğini kazanma konusunda oldukça başarılı bir ideoloji ve propoganda yürüttüler. Herşeyden önce, Hâşimiye fikirlerini desteklediler ve savundular. Diğer yandan Şiiilere de siyasî vaatlerde bulundular. Fakat Abbâsîler, Şiiilere karşı gerçek niyetlerini de gizlemediler ve Hâşimiyenin teşkilat, söylem ve özelemlerini kullandılar. Abbâsîler bunu yaparken aynı zamanda mevaliyi harekete dahil ederek, söylemlerini ve Emevîlere karşı duruşlarını takviye ettiler. Böylece Abbâsîler Şuûbiyye hareketine yardım ederek mevalilerin Abbâsî ihtilâline desteğini kazandılar. Her iki grup da, yani Şiiiler ve mevaliler, güneyli Arap kabileleri vasıtasıyla, Emevîlere karşı Abbâsî ihtilâlinin en önemli destekleyicisi oldular. Emevîler genellikle Kuzeyli kabileleri, yani Kays-ı Aylan, Mudar kabile federasyonlarına öncelik vermişlerdi. Bu durum açıkça Güneyli Kahtan kabilelerinin aleyhine idi. Dolayısıyla bu kabileler Muaviye b. Ebi Süfyan'ı Ezd'lilerin desteklemesi ve buna karşın Horasana göç etmelerine ve bazı topraklara sahip olmaları gibi bir kaç istisna dışında, Emevî tarihi boyunca pek çok ekonomik sorunla karşı karşıya kaldılar.⁴¹ Bu güneyli kabilelerin bitmeyen şikayetleri ve içinde yaşadıkları ağır şartlar yüzünden Abbâsîler, Emevîlere karşı devrimlerini desteklemek için gizli olarak sürdürdükleri propoganda çalışmalarına öncelikle Kahtan üyelerinden başladılar, daha sonra Mudar ile ilgilendiler. Elbette Abbâsîlerin öncelikle Yemenli kabilelerin desteğini kazanmaya yönelmesi, Emevî karşıtı hoşnutsuz Mudarlı grupları ihmal anlamına gelmez. Nitekim bu durum Taberî'nin aktardığı bazı rivayetlerde de gösterilmiştir. Mesela; Ebû Müslim el-Horasaniye verilen misyon öncelikle Yemenli kabilelere yaklaşmaktı, fakat Mudarlılara da yumuşak davranması istenmişti; yani aynı zamanda onların da desteğini kazanmak amacıyla çalışması için "insanları bizim davamıza çağır; Yemenlilerle birlikte ol, Mudar'a lütüfkar davran" denilmişti.⁴² Benzer bir başka rivayet de "Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsiyye" adlı eserde aktarılmıştır. Kurallar Yemenlilerin lehinedir, fakat Mudar'ın desteğinin kazanılmasının ihtimali yakın değildir. Ebû İkrime'nin Arap kabileleri hakkındaki emri şu şekildedir:

⁴⁰ Muhtar'ın destekçisi Mevali hakkında daha geniş bilgi ve detay için bkz. bakınız; Tabarî, *Ta'rih al-Rusul wa'l-Mulûk*, II, s. 619–20 (Leiden baskısı); Balazûrî, *Ansab al-Aşraf*, V, s. 263; Ya'qubî, *Ta'rih al-Ya'qubi*, s. 263; Sharon, *Black Banners*, s. 108; Kennedy, *Prophet*, s. 96-97; Hawting, *The First Dynasty of Islam*, s. 51-52; 'Arafah, *al-Hurasaniyun wa Dawruhum*, s. 42; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 116.

⁴¹ Muhammad ibn Carir al-Tabarî, *Ta'rih al-Umam wa'l-Muluk*, II, s. 161 (Mısır baskısı). Ayrıca bkz. Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 24-25

⁴² Tabarî, *Ta'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, ed. Muhammad Abu'l-Fadl Ibrahim (Kahire: 1976), VII, s. 49; 'Arafah, *al-Khurastaniyun wa Dawruhum*, s. 50. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 94; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 137, Burada Kuzeyli ve Güneyli kabileler arasındaki rekabeti analiz etmektedir. Müellifi meçhul, *Kitab al-Uyûn wa'l-Hada'iq fi Ahbâr al-Haqâ-iq*, ed. M.J. de Goeje and S. de Jong (Leiden: E.J. Brill, 1869), III, s. 183-84, Bu eser kabileler içi rekabetler ve Abbâsîlerin kabilelere bakışı hakkında rivayetler sunmaktadır.

"Merv'e vardığın zaman, Yemenlilerin arasına yerleş. Rabiya yaklaş ve Mudar'dan sakın. Fakat kendi kendine hakim ol, kim olursa olsun onların içinden birinin dostluğuna meyiletme".⁴³

Nisbeten daha geç bir kaynak, ancak konuyla ilgili son derece önemli bilgiler ve farklı rivayetler aktarır: Ebu'l-Abbas Ahmed ibn Ali el-Makrizi'nin "Kitabu'n-Nizâ' ve't-Tehasum fima Beyne Ben-i Ümeyye ve Ben-i Hâşim" adlı kitabında Abbâsîlerin İmamı İbrahim'den askeri lider Ebû Müslim el-Horasani'ye, kısa fakat benzer bilgiler yer almaktadır. Ebû Müslim, Yemenlilerin desteğini kazanmak amacıyla düşünülmüş, onların güvenini kazanma ihtimaline binaen onların arasında yaşamak için görevlendirilmiş, aynı zamanda Mudar düşman olarak görüldüğünden onlardan sakınması için gönderilmiştir.⁴⁴

Tam bu noktada her ikisi de dinî ve sosyal sorunları ele alan iki hipotez ortaya çıkmaktadır. İlki, Abbâsî ihtilâlini destekleyen İranlı dihkanelerdir. Bunlar hakkında Arap kaynaklarında bilgi yoktur, fakat değişik sebeplerden dolayı bu mümkün görünüyor. Çünkü daha önceki Emevî karşıtı isyanları desteklemişlerdi. Dolayısıyla Emevî idaresi altında kaybettikleri pek çok imtiyazı geri almak umidiyle, Abbâsîler tarafından davet edildiklerinde, eskiden olduğu gibi yine bu harekete katılmaları mümkündür.

İkinci hipotez ise, Şiilerin çoğu ya Güneyli kabile kökenli idiler, ve ya eğer Arap olmayan, yeni müslüman olmuş kimseler idiyse, bu durumda da Güneyli Arap kabilelerinin mevalileri (köleleri) idiler. Bu tez hala derinlemesine araştırılmaya muhtaçtır. Eğer ayrıntılı nesep çalışmaları bu tezi desteklerse, bu durumda Şiilerin Emevîlere karşı ihtilâl yapmak için iki kat sebebi var demektir: biri "siyasî-dinî" muhalefet, diğeri ise İslam'ın bu ilk hanedanlığına karşı gerçekleşen Abbâsî ihtilâlinde önemli bir unsur olan "kabilevi boyut".

⁴³ *Ahbâr al-Dawlah al-Abbâsîyyah*, s. 202-204; Sharon, *Black Banners*, s. 158. Horasan'da Abbâsî davasının dailerinden Ebû İkrime hakkında daha geniş bilgi için bkz. Dinawari, *al-Ahbâr al-Tiwâl*, s. 333; Ya'kubî, *Tâ'rih al-Ya'kubî*, II, s. 312; 'Arafah, *al-Khurasanyûn wa Dawruhûm*, s. 49. Ayrıca bakınız: Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 93.

⁴⁴ Makrîzî, *Kitab al-Nizâ'*, s. 88. İmam İbrahim'in Abu Muslim'e gönderdiği emirler al-Makrîzî tarafından korunmuştur: "Sen bizden birisin, Peygamber soyundan; sana gönderdiğim emirlerimi doğru bir şekilde takip et. Yemenlileri gözet ve onların arasında yerleşmeye ve iyi ilişkiler kurmaya çalış. Bu işleri sadece Allah rızası için yaparsan, sonuçta onların desteği ile başarı kazanılacaktır. Fakat Rabiya elinde tutmada uyanık ol. Mudara gelince, onlar odayın en yakınında pusuya yatmış düşmanlarıdır. Bu yüzden sadakatinden şüphelendiğin kimseleri öldür. Horasanda Arapça konuşan ne kadar kimse varsa, eğer onları temizleyebilirsen, bunu yap. Hakkında şüphelendiğin beş karış yüksekliğindeki bütün gençleri öldür." Tabarî, *Tâ'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, III, s. 25-26 (Leiden baskısı) Aynı şekilde İmam İbrahim de Abu Muslim'e gönderdiği bir mektupta, Horasanda Arapça konuşan herkesi öldürmesini emretmektedir. Bu rivayetlerin gerçek anlamı nedir? Abbâsîler iktidara geldikten sonra Arap karşıtı duyguları yaratan nedir? Bu noktada Arapça kaynakları kullanarak bu sorunu tanımlamak zordur. Diğer yandan Taberi bu olaylara ilişkin çok farklı rivayetler sunmaktadır. Bu farklı rivayetlerin detaylı bir incelemesi için bakınız; Lassner, *Islamic Revolution*, s. 62-71. Ayrıca bakınız: 'Arafah, *al-Khurasanyûn wa Dawruhûm*, s. 79; Dinawari, *al-Ahbâr al-Tiwâl*, s. 359; Ya'kubî, *Tâ'rih al-Ya'kubî*, II, s. 342-43; *Kitâb al-Uyun wa Hadaik fi Ahbar al-Haqa'iq*, III, s. 183 vd; Cahen, *Les peuples musulmans*, s. 149-50; Crone, *Slaves on Horses*, p. 65. Ayrıca bakınız: Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 93.

2. Hâricîlik ve İlahi Bir Toplum İçin Davet:

Şia ve onun alt versiyonları dışında diğer bazı dinî grupların da Abbâsî ihtilâline katılmış olabilecekleri mümkün görünmektedir. Ancak Ahbârü Devleti'l-Abbâsîye'de yer alan nadir bilgiler dışında, Hâricîler ve Kaderiyye gibi diğer dinî grupların Ebû Müslim liderliğindeki orduya katıldıklarına veya herhangi bir şekilde devrimi desteklediklerine dair Arap kaynaklarında hiç bir ipucu yoktur. Bu mühim Arap kaynağına göre Abbâsî propogandasının liderlerinden Ebû Seleme, Abbâsî davasının önemli liderlerinden biri olan Bukeyr b. Mâhân'ı daha sonra hapisten kurtarmış ve hasta yatağında iken de onun borçlarını ödemişti. Bukeyr ölüm döşeğinde iken, Halife el-Velîd'in (743-744) çok yakında ölebileceği ve bu ölümün Emevîlerin sonunun başlangıcı olacağı tahmininde bulunmuştu: bu ölümle Horasandaki kabileler yeniden savaşa tutuşabilir, Hâricîler isyan edebilir ve her yerde sarsıntı vuku bulabilirdi.⁴⁵

Kehanette bulunmak ve böylece siyasî-dinî hareketlere eskatolojik manalar yüklemek bu bölgenin tarih boyunca temel karakteristiği olmuştur. Her ne kadar yapılan bu tahminler doğru ise de, Bukeyr b. Mahan'ın bu tahminleri sahiplenip, sahiplenmediğini bilemiyoruz. Müellifi Meçhul Ahbârü Devleti'l-Abbâsîye adlı eser, bu olaylardan uzun zaman sonra yazılmış ve sanki bu düşünceler, dinî ve eskatolojik fikirleri vurgulamak ve Abbâsî hakimiyetine ve propoganda liderlerine daha fazla meşruiyet kazandırmak için yazılmıştır.

Gerçek veya değil, sonuçta bu tahminler doğru çıktı ve burada vurgulanması gereken önemli nokta Hâricîliğin zikredilmesidir. Çünkü Abbâsî yönetiminin hariciler hakkında konuştuğu tek zamandır. Onlar Hâricîleri Emevîlere karşı olan bir grup olarak mı adlandırdı, yoksa Abbâsî ihtilâline sempati ile bakan bir grup olarak mı? Bu sorulması gereken önemli bir sorudur. Bu referans zayıf bir kanıt olarak anlaşılabilir ve Hâricîleri zikreden tek Arap kaynağıdır. Bir başka deyişle Abbâsîler ile Hariciler arasındaki muhtemel tek anlaşmadır.

Taberî'nin meşhur Tarihu'r-Rusul ve'l Mülûk gibi Arapça kaynaklar, Abbâsî ihtilâli arafesinde; müteakip bir çok Hâricî ayaklanmasının detaylarını ve onların Emevîlere karşı inatçı tavırlarını betimlemektedir.⁴⁶ Fakat bu silahlı ayaklanmada Emevîlere karşı mücadelede onların Abbâsîlerle muhtemel birlikteliklerine dair ulaşılabilir bilgiler yoktur. Yine de erken dönemde bile Hâricîlerin siyasî bakımdan aktif oldukları dikkate alındığında, Abbâsî ihtilâli boyunca da onların böyle aktif olabilecekleri tahmin edilebilir.

Siffin olayı yüzünden Hâricîler "hükümün ancak Allah'a ait olduğunu" (Lâ

⁴⁵ Akhbâr al-Dawlah al-'Abbasiyyah, s. 249-50; Lassner, *Islamic Revolution*, s. 93. Ayrıca bakınız; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologic, e Historic* s. 267-72; Marin-Guzman, *El Islam: Religion y Politico*, s. 53-58; Manrin-Guzman, "La Escatologia" a.y.

⁴⁶ Taberî, *Tâ'rih al-Rusul wa'l-Mulûk*, II, s. 1898-1909, s. 1916-1917, II, s. 1939-42, II, s. 1943-50, II, s. 1996-97, II, s. 2007-2018, III, s. 78-81 (Leiden baskısı). Ayrıca bakınız; Ibn al-Asir, *al-Kâmil fi'l-Ta'rih*, IV, s. 281-86, IV, s. 342-45 ve IV, s. 388-91 (Leiden-Beyrut).

hükme illa lillâh) ilan ettiler.⁴⁷ Bu yüzden Emevîlere ve Şiaya karşı çıktılar. Emevîlerin günahkar ve kaksız olduklarını düşünüyorlardı. Bundan dolayı günahkar olan bu yönetimin dışına çıkmak, müslümanlar için sadece bir hakkı değil, aynı zamanda bir görevidir de. Onlar Şia'nın inandığı imamet ve karizmanın ümmete ait olduğunu, Şiilerin inandığı gibi sadece tek bir kişiye-imama ait olmadığına inanıyorlardı. Yine de Hâricîler ümmete rehberlik etmesi için bir imama(lider) ihtiyaç olduğunun farkındaydılar. Ümmeti, bütün günahlardan arınmış, kutsal bir toplum tasavvur ettiler. İşte inancı etkileyen teolojik argümanlar, tam da bu dönemde gündemdeki yerini almaya başladı.⁴⁸

Siyasî açıdan Hâricîler, Şia ve Emevîlere karşı çok aktifti. Bu faaliyetleri sürsünce onlar kendilerini zorla durdurmaya çalışan Emevîlere karşı sürekli baş kaldırdılar. Hâricîler siyasî bakımdan sindirme ve işkencelere maruz kaldılar ve insafsız Emevî ordusuyla bir çok defa karşı karşıya geldiler. Bu olaylar onların kinlerini ve günahkar Emevîleri devirme arzularını kamçılıdı.

Bütün bu söylenenlerden sonra denilebilir ki, Haricilerin Abbâsî ihtilâli ile alakası olsun ya da olmasın, Abbâsî ihtilâli esnasında Emevîlere karşı savaştıkları kesindir. Genel olarak Abbâsî hareketi, güneyli kabileler (Yemenliler), Şia, mevalî ve muhtemelen de İranlı dihanlar ve hariciler tarafından desteklendi. Bunların hepsi de Emevîlere karşı kuvvetli düşmanlık duyguları besliyorlardı ve Abbâsî ihtilâlinin geniş popülaritesine katkı sağlıyorlardı. Bundan böyle Abbâsî hareketi çok değişik gruplar tarafından desteklenen güçlü bir baş kaldırı hareketine dönüştü.

3. Kaderiyye ve İrade Hürriyeti:

Hâricîler hakkında söylenenlerin çoğu, Kaderiyye için de belli oranda geçerli olabilir. Bu grubun Abbâsî ihtilâline katıldığına dair Arapça kaynaklarda herhangi bir delil yoktur. Aynı şekilde onların taraftarlarının herhangi bir şekilde Abbâsîlerle ilişkisi olup olmadığını belirlemek zordur. Fakat Abbâsîler hareketlerini başlatmadan önceki yıllarda eğer onlar siyasî olarak aktif iseler ve değişik vesilelerle savaştıklarının spekülasyonunu yapmak mümkünse, o zaman onların da Abbâsî ihtilâline katılabileceği düşünülebilir.

Kader fikrini benimseyen Emevîler, bu düşüncüyü siyasî düzlemde boyun

⁴⁷ Tabarî. *Tâ'rih al-Rusulwa'l-Muluk*, I, s. 3339 (Leiden baskısı); Cahen. *Lespeuples musulmans*, s. 112. Daha fazla bilgi için ayrıca bakınız; Marin-Guzman. *Popular Dimensions*, s. 67.

⁴⁸ Bu Kelami anlaşmazlıklar hakkında iyi bir tartışma ve kelam okulları için bakınız; Ralph Stelily, "Un probleme de theologie islamique: la definition des fautes graves (Kaba'il)", *Revue des etudes islamiques*, LXV, c. 2, (1977), s. 165-81; Josef van Ess, "Disputations praxis in der Islamischen Theologie. Eine Vorläufige Skizze", in *Revue des etudes islamiques*, XLIV (1976), s. 23-60; Montgomery Wait, "The Beginnings of the Islamic Theological Schools", *Revue des etudes islamiques*, XLIV (1976), s. 15-21; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 172-73; Manrin-Guzman, "Razon y reveladon en el Islam", s. 133-36; Cahen, *Les pcuples musulmani*, s. 112; Madelung, *Religious Trends*, s. 54-76. Kaderiye ve Hâricîler arasındaki kelami tartışmalar ve görüş ayrılıkları için bakınız; Bağdâdî, *al-Farq bayn al-Firoq*, s. 121-22. Ayrıca bakınız; Ibn Qutaybah, *al-Ma'arif*, s. 624-25. Hâricîlerin farklı bölümlerinin bu konu hakkındaki görüşleri için bakınız; Baghdadi, *al-Farq bayn al-Firoq*, s. 91-92.

eğme olarak anlaşılmıştı. Aynı zamanda irade hürriyetine de güçlü bir şekilde karşı çıktılar. Onların "irade hürriyetine" sert bir şekilde karşı çıkışları, siyasî olarak hilafetin gasbedildiği, ümmetin gerçek müslüman idareciler ile yönetilmediği ve gerçek müslüman yöneticiler ile idare edilmesini sağlamak için de günahkar Emevîlere karşı savaşmak anlamına geliyordu. Mesela; Taberî, Halife Hişâm'ın (Mûtezile lideri) Gaylân ed-Dımaşkî'yi "irade hürriyetini" savunduğu için Şâm'da nasıl öldürttüğünü anlatır. Gaylân'ın ölümü, Mevâlinin de Arap müslümanlarla eşit olmasını savunduğu fikirlerinin sonucu olarak öldürüldüğü şeklinde yorumlanmıştı. Aynı şekilde Emevî otoritelerinin Gaylân'ın Orta Asya'da ortaya çıkan Hâris b. Süreyc isyanıyla ilişkili olduğu şüphesinin bir neticesi olarak öldürüldüğü yorumu da yapıldı.⁴⁹

Kaderiye taraftarlarının Emevî karşıtı duyguları oldukça güçlüydü. Bu bakımdan bu mezhebin irade hürriyeti doktrininin sahip olduğu özel siyasî bağlantılarından dolayı da benimsenmişti. Kaderiye takipçileri zulüm, hapis ve sürgünlere maruz kaldılar. Bu şikayetlerden dolayı, onların Emevîlere muhalefet etmeleri için pek çok sebep vardı. Eğer Kaderiyeciler Abbâsî daveti sırasında bu ilk İslam hanedanlığına karşı isyan etmişlerse, Abbâsîlerle ilişkili olsun ya da olmasın, onların mücadelesi de, toplumsal ve yaygın bir hareketi destekleyen liderler olarak Abbâsîlerin başarısına katkı sağlamıştır.

Kaderiye meselesi ele alındığında ortaya çıkan önemli bir problem de şudur; bu kelam mezhebi, bildiğimiz gibi Abbâsîler iktidara geldikten sonra bütünüyle Mûtezile içine dahil oldular. Mûtezile de tevhid, adalet, Kur'an'ın mahluk oluşu ve son olarak da irade hürriyetini savunan önemli bir kelam mezhebi idi.⁵⁰ Fakat Mûtezilenin Abbâsî ihtilâli ile ilişkisine dair çok az bilgi vardır. Abbâsî daveti ve ihtilâli esnasında, Mûtezile henüz şekillenmekte olan oldukça yeni bir mezhepti. Bunun dışında onların takipçilerinin siyasî katılımı hakkında oldukça az şey biliniyor. Fakat, daha sonraki tanıklar, Halife Mansûr'un (754-775) Mûtezile ile ilişkisi ve Me'mûn'un (813-833) Daru'l-İslam'da doktrinlerini

⁴⁹ Taberî, *Ta'rih er-Rusul ve'l-Muluk*, III, s. 1733 (Leiden baskısı). Ayrıca bakınız; Baghdadi, *al-Farq bayn al-Firaq*, s. 119. Ayrıca bakınız; Hawting, *The First Dynasty of Islam*, s.92-93; Wait, *Formative Period*, s. 85-88.

⁵⁰ Kadariyenin *Mu'tazile ile ilişkisi hakkında* bakınız; Ibn Rustah. *Kitab al-A'lâq al-Nafisah*, s. 220-21. Ayrıca bakınız; Carlo A. Nallino, "Di una strana opinione attribuita ad al-Gahiz in torno alcorano" *Rivista degli Studi Orientali*, c. VII, Fascicolo 2 (1916). s. 421-28. Al-Bagdadi, *al-Farq bayn al-Firaq* (s. 180-83 İngilizce tercümesi) bu görüşleri Cahiz'in olarak açıkladı ve onları Cahiziye altında tasnif etti. Ayrıca kitabının bu bölümünde Mutezile ve Kaderiye'yi ilginç bir mezhep olarak ele aldı. Ayrıca bakınız; Carlo A. Nallino, "Sull origine del nom e dei Mu'taziliti", *Rivista degli Studi Orientali*, c. VII, fascicolo 2 (1916). 429-54; Carlo A. Nallino, "Rapporti fra la dogmatica Mu'tazilita e quella degli Ibaditi dell 'Africa Settentrionale", *Rivista degli Studi Orientali*, c. VII, c. 2 (1916), s. 455-611; Carlo A- Nallino. "Sul nome di Qadariti", *Rivista degli Studi Orientali*, c. VII, c. 2 (1916). s. 461-66. Ayrıca bakınız; Ibn Qutaybah, *al-Maarif*, s. 622; Marin-Guzman, "Razon y Revelacion en el Islam", 135-36; Marin-Guzman, *El Islam: Ideologia e Historia*, s. 185-87; Marto-Guzman, *Introduction a los Estudios Islamiroy ay*; Watt, *Islamic Philosophy*, s. 58-72; Philip Hitti, *Islam, Modo de Vida*, (Madrid; Credos. 1973), s. 88-89; Cahen, *El Islam*, s. 85; Samarra'i, *al-Ghuluw wal-Firaq al-Ghaliyah*, s. 273- 73; Kaderiye Hakkında daha fazla bilgi için bakınız; s. 272-73, *al-Mu'tazila'nin* tevhid düşüncesi hakkındabakınız; s. 374; Nadir, *Ahamm al-Firaq al-Islamiyyah*, s. 48-64.

resmi mezhep yapmak için bu mezhebi desteklemesi yeni sorular ortaya çıkarmıştı.⁵¹ Mütezile yoluyla Abbâsîlerin Kaderiyye ile bazı ilişkileri olduğunu söylemek mümkündür. Yine de Abbâsî ihtilâlinde Mütezile ve Kaderiyye'nin destek verdikleri ihtimalini iddia ederek bizzat Mütezile ile Abbâsîlerin irtibatı olup olmadığı sorusu ortaya atılabilir.

H. Nyberg, Mütezile'nin Abbâsîlerle iyi ilişkiler kurduklarına, hatta kesin olarak söyleyebiliriz ki ihtilâl daha siyasî teşekkül aşamasında iken bile Mütezile, Abbâsîlerin doktrinel bakış açısı haline geldiği kanaatindedir. Nyberg, Mütezilenin, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde hemen hemen bütünüyle Abbâsîlere bağlandığını iddia eder.⁵² Fakat bu düşünceler, henüz delil olmadığından dolayı daha çok hayali/spekülatif kalmaktadır. Claud Cahen, Nyberg'in teorisini analiz etti ve buna ilişkin belge olmadığını ortaya koyarak bu ilişkinin sadece Vâsıl b. 'Atâ ile sınırlı olduğunu ortaya koyarak eleştirdi. Yalnız bu ilişkiler Neyberg'in hipotezinde temel unsurlardan biridir.⁵³

Mütezile ve Kaderiyye'nin Abbâsîler ile ilişkisi ve Emevîlere karşı yürüyen devrime katılma ihtimali, açıkça son derece önemli bir spekülasyondur. Fakat, nihai hatların yazılması için daha ileri araştırmalara ihtiyaç vardır.

V. SONUÇ:

Abbâsîler, siyasî ve ekonomik alandan sosyal ve dinî alana kadar pek çok sebeplerle, Ortaçağ İslam dünyasında başarılı bir devrimi organize ettiler ve devrime liderlik yaptılar. Onların, 718-747 yılları arası boyunca sürdürdükleri gizli propogandalarıyla Emevî idaresinden hoşnutsuz bütün dinî grupları kendilerine çekmeyi hedeflediler. Bunlar arasında Abbâsî imamı, Orta Asya'nın geniş bir kısmı üzerinde otoriteyi tutan Horasan yerlilerinden gizli daileri kendi yanına çekti. Bu dailer, Kuzeyli Arap kabilelerini göz ardı etmeksizin özellikle (Emevîler tarafından dışlanan) Güneyli kabileleri kazanmak ile görevliydi. Vergiler, İslam'ın ilk hanedanlığının idaresi tarafından uygulanan saçmalıklarıyla birleşin-

⁵¹ Mansur hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Ya'qubi, *Tâ'rîh al-Ya'qubi*, II. s. 364-80 (Beyrut baskısı). Memun hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Ya'qubi, *Tâ'rîh al-Ya'qubi*, II, s. 44, 53 (Beyrut baskısı). Ayrıca bakınız: Marin-Guzman, *Popular Dimensions*, s. 69-70.

⁵² H. Nyberg, "Al-Mu'tazila", *Encyclopaedia of Islam* (I).(Leyden: EJ. Brill. 1928). vol III. s. 787-93, özellikle s. 788-89. Nyberg, 'Mutezile filozofu ve lideri Wasil ibn 'Ata ile Abbâsîler ilişkilerini açıkladı ve şu sonuca vardı ki Abbâsîlerin iktidara gelmeden önceki siyasi programlarının teorik olarak kristalleşmesini görebilsek, o zaman Vasil b. Ata'nın öğretisinin Mutezile üzerindeki etkisini tam olarak anlayabiliriz. Her şey bizi Vasil b. Ata ve erken Mutezile kelamının, Abbâsî hareketinin resmi teolojisinde bulunduğunu inanmaya götürmektedir. Bu zayıf izah şu gerçeği ortaya koymaktadır ki en azından Abbâsîlerin ilk devrinde Mutezile, sarayın resmi doktrini idi. " (s. 788-89).

⁵³ Cahen, *Les Peoples Musulmans*, s.140-142; Mutezilenin önemli bir parçası olan Wasılıyye mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz. Bağdadi, *al-Farq bayn al-Firaq*, s.119-123. Bağdadi, Mutezilenin yirmi iki mezhebe bölünmesinin gerçek bir bölünme olduğunu ve bunların her birinin diğerini Sünni olarak mahkum ettiğini düşünür.(s. 116). Mutezile'nin inanç ve uygulamalarını inkar eden farklı mezhebi rakipleri vardı. Bunlar arasında en önemli olanı ise Kerramiyye idi. Konuyla ilgili olarak bkz. Clifford E. Bosworth, "Karramiyya IE(2), (Leiden : Brill 1976), c. IV, s. 667-669, özellikle s. 668."

ce, değişik grupları ciddi ekonomik zorluklara sürekledi ve bunlar da Abbâsîlerin çağrısına yöneldiler. Onların programının ulaşılamaz gizliliğinden dolayı, bir Abbâsî taraftarının eşitlik, daha yüksek bir hayat standardı, ya da vergi sistemi idaresinde daha iyi adalet gibi vaatlerin kayıtları yoktur. Fakat, ihtilâlin kötü sonuçlarından sonra, hem idareci konumundakiler arasında daha büyük etnik bölünmelerin yaşandığı, hem de özellikle Horasandaki devrimci birlikler içinde yer alan bu gruplar arasında daha çok bölünmelerin yaşandığı gözlenebilir. Buradaki her iki reform da Şuubiyye hareketinin programına bağlı kaldı.

Abbâsîler, Emevîler döneminde sürekli baskı altında yaşayan ve ayrımcılığa uğrayan en büyük dinî grup olan Şiiilerin desteğini almayı başarmıştı. Şiiiler, Abbâsîler tarafından etki altına alındığından, bütün dinî gruplar için kabul edilebilir bir imam'ın seçiminde, onların katılmasına izin vermesi için öneride bulundular. İlave olarak Abbâsîler gösterdi ki Ebû Haşimin vasiyeti, onların idari otorite üzerindeki taleplerinin meşruiyetini belirledi.

Arap ve Fars kaynaklarında delil yokluğundan dolayı, Abbâsî ordusunda Hâricîler ve Kaderiyye taraftarlarının olup olmadığını belirlemek son derece zordur. Fakat, eğer onlar gerçekte Abbâsî ihtilâlinin önceki dönemde Emevî idaresine karşı siyasî bir muhalefete girmişlerse, bu durumda daha da yükselen Abbâsîlerin savaşan ordularında elbette aktif rol oynamaları kuvvetle muhtemeldir. Eğer gerçekte onlar bu askeri başkaldırıya katıldılarsa, bu Emevîlere karşı bariz bir halk ayaklanması olan Abbâsî ihtilâlinin her tarafı kapladığı izleniminin oluşmasına daha büyük katkı sağlayacaktır.